

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय काल्य

सं. नं. ३७५

१९४६

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

संग्रहालय/वाचनालय शाखा.

अनुक्रम नं. ९६५९ | विभाग ५।०४ | क्रमांक ~~१२५७~~

पुस्तकाचे नांव ठ. व नील राधायणी.

लेखक प. य. सादेव इ. र. जी. उ. र. श्री

सूचना—पुस्तक आठ दिवसांवर टवू नका पुस्तकाची खराबी करू नका.

REFBK-0006784

REFBK-0006784

नवनीत रामायण

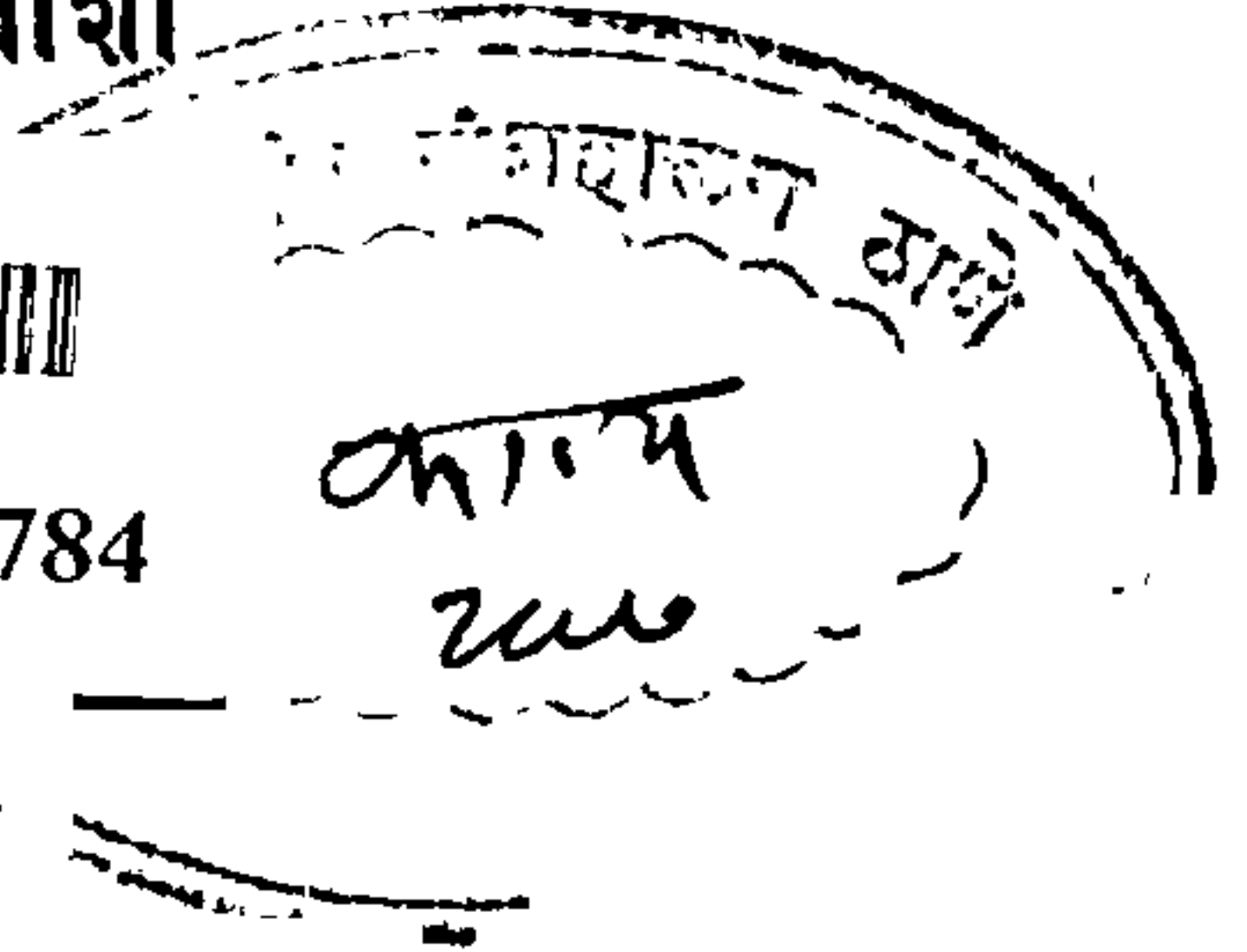
लेखक

पं. महादेवशास्त्री जोशी

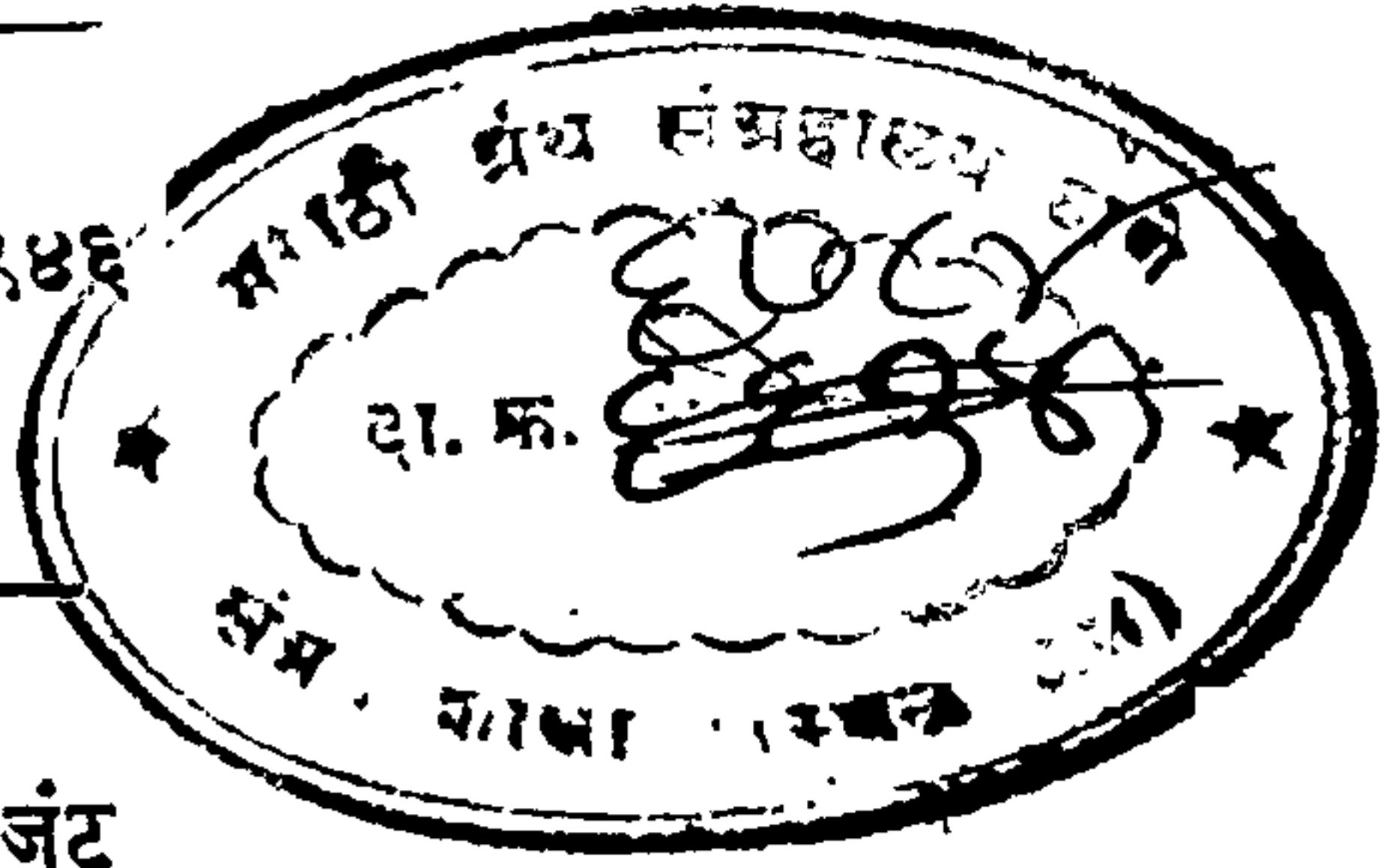
REFBK-0006784

REFBK-0006784

प्रथमावृत्ति

सन १९४६

सोल एजंट

ज्ञानराज प्रकाशन, पुणे २

मूल्य दीड रुपया

प्रकाशक :
विद्याधर हरि दामले,
मालक, नवीन किताबखाना,
बुधवार चौक, पुणे २.

[सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन.]

मुद्रक :
श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,
राजगुरु प्रेस,
४०५ नारायण पेठ, पुणे २.

निवेदनाचे चार शब्द

प्रस्तुत पुस्तकाची कल्पना कशी निघाली हे प्रथम सांगितले पाहिजे. पुढे ज्यांचा अल्पपरिचय दिला आहे, त्या कै. जनरल गणपतराव राजवाडे यांच्याकडे मी वाल्मीकिरामायण सांगत होतो. त्यावेळीं सहजच अशी आकांक्षा उत्पन्न झाली कीं, या निमित्ताने महाराष्ट्र संतकवींचीं प्राकृत रामायणेहि वाचवीं आणि त्यांतले काव्यसौंदर्यानें नटलेले रसाळ प्रसंग मधून मधून प्रवचनांत सांगावे. वाचतां वाचतां ज्या प्रसंगांनीं माझ्या मनाला मोह घातला त्यांच्यावर मीं खुणा केल्या आणि ते प्रसंग वेगळे निवडून काढले.

पुढे जनरल राजवाडेसाहेब एकाएकीं स्वर्गवासी झाले आणि मी त्यांना सांगत असलेले रामायण अपुरेच राहिले. नंतर माझ्या मनाने असे घेतले कीं, एक लहानसें रामायण लिहावे, निवडून ठेवलेले संतकाव्यांतले प्रसंग त्यांत घालावे आणि 'नवनीतरामायण' या नांवाने ते वाङ्मयपुष्प जनरलसाहेबांच्या प्रथम श्राद्धदिनीं त्यांच्या स्मृतीला समर्पण करावे.

त्याप्रमाणे मीं पुस्तक लिहून तयार केले आणि मग माझी कल्पना जनरलसाहेबांच्या कुटुंबीय मंडळींपुढे मांडली. त्यांना ती एकदम मान्य झाली. राणी श्री. लक्ष्मीबाईसाहेब राजवाडे, श्रीमंत राजा रामचंद्रराव राजवाडे आणि राणी सौ. इंदुमतीराजे राजवाडे या सर्वांनीं मला या कार्मीं प्रोत्साहन दिले व सर्वतोपरी साह्य केले. त्यांची जर मदत नसती तर हे पुस्तक माझ्या हातून निदान या मितसि तरी प्रसिद्ध झाले नसतें खास ! त्यामुळे या सर्वांचा मी ऋणी आहे. तसेच कै. जनरलसाहेबांच्या चरित्राविषयींची माहिती, त्यांचे कारभारी रा. रा. दत्तात्रय वामन विपट यांनीं लिहून पाठवल्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

माझ्या विनंतीला मान देऊन पुणे येथील नवीन किताबखान्याचे मालक श्री. विद्याधर हरि दामले यांनी या पुस्तकाच्या प्रकाशनाचा भार आपल्या शिरावर घेतला याबद्दल त्यांना धन्यवाद द्यावे तेवढे थोडेच आहेत. पुस्तक-प्रकाशनाच्या मार्गातील चालू परिस्थितीतल्या अडचणी लक्षांत घेतां श्री. दामले यांचे सहाय्य विनमोल आहे.

पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावरचें तिरंगी चित्र, मुंबईचे सुविख्यात चित्रकार श्री. दलाल यांनी आत्मीयतेने काढून दिले याबद्दल त्यांचे आमार मानले नाहींत. तर मी कृतज्ञ ठरेन. ब्लॉकमेकर श्री. मोघे हे तर माझे स्नेहचि आहेत. त्यांचा नामोल्लेख मी कसा टाळूं शकेन !

हें पुस्तक सुबक, सुटसुटीत आणि छपाईच्या दृष्टीने सुंदर झालें आहे असें जर वाचकांना वाटत असेल, तर त्याचें सर्व श्रेय 'राजगुरु' छापखान्याचे व्यवस्थापक श्री. गानू यांना दिले पाहिजे. योग्य मुदतीत पुस्तक तयार व्हावें म्हणून त्यांनी किती परिश्रम घेतले त्याची मला जाणीव आहे.

सरतेशेवटीं ज्याच्या कृपेनें हा माझा संकल्प सिद्धीस गेला त्या दयाघन रामरायाचें स्मरण करून हें निवेदन पुरें करतो.

गोकुळाष्टमी,
शके १८६८. }

-लेखक

कै. मेजर जनरल

राजा गणपतराव रघुनाथराव राजवाडे

O. B. E., मशीर-ए-खास बहादुर, ग्वालहेर.

महाराज ! सत्य, सौजन्य आणि स्वामिनिष्ठा या सद्गुणांच्या प्रकाशानं आपण आपलं जीवन उज्वल केलंत. रामायण हा आपला आवडता ग्रंथ होता.

त्याचा हा मराठी अनुवाद आपल्या आत्मज्योतीस

सादर समर्पित असो !

— लेखक

कै. ज. राजा गणपतराव राजवाडे यांचा

अल्प परिचय

जनरलसाहेब ग्वाल्हेरच्या आपल्या अधिकारावरून सेवानिवृत्त झाल्यावर त्यांनी पुण्यास कोरेगांव पार्क येथे बंगला बांधला होता व ते तिथे रहात होते. त्यांचे देहावसान होण्यापूर्वी सुमारे तीन वर्षे त्यांचा व माझा परिचय घडून आला. त्यांना कांहीं संस्कृत ग्रंथ एकायचे होते आणि त्यासाठी त्यांना एका शास्त्र्याची गरज होती. पुण्यांतले सुप्रसिद्ध दंतवैद्य डॉ. ग. वि. देसाई, D. D. S., यांजकडे त्याविषयी बोलणे निघाले असता, त्यांनी जनरलसाहेबांजवळ माझी शिफारस केली. सवड होईल तेव्हां मला आपल्याकडे घेऊन येण्याविषयी त्यांनी डॉक्टरमहाशयांचा विनंति केली.

त्यानंतर एक दिवस संध्याकाळी डॉक्टरांची मोटार मला घेऊन कोरेगांव-पार्कच्या रस्त्याने धांवत होती. एका राजशाही वैभावानं नटलेल्या बंगल्याच्या पोर्चमध्ये मोटार येऊन थांबली. बागेतल्या देशी-विदेशी पुष्पसंभाराचे रंग-सौंदर्य अवलोकन करीत आणि झिमझिम पडणाऱ्या श्रावणांतल्या पावसाची मजा पाहत, जनरलसाहेब आणि राणी लक्ष्मीबाईसाहेब यांच्या स्वाऱ्या पुढच्या पडवीत बसल्या होत्या.

आम्हांला पाहतांच स्वागतासाठी स्वाऱ्या उठून उभ्या राहिल्या. नमस्कार प्रतिनमस्कार झाले. डॉक्टरमहाशयांनी माझी ओळख करून दिली. नंतर निरनिराळ्या विषयांवर संभाषण झाले. अर्धा तास चुटकीसारखा निघून गेला. परत निघण्यासाठी उठतांना राणीसाहेब म्हणाल्या—

“ उद्यांपासून आमच्याकडे येत जा. ”

मी ‘ बरं आहे ’ म्हटलं व आम्ही तिथून निघालो.

दुसऱ्या दिवसापासून मी बंगल्यावर नियमितपणे जाऊं लागलों. प्रथम मीं कांहीं दिवस त्यांना ऋग्वेदांतील कांहीं निवडक सूक्ते सांगितलीं. नंतर महाभारताला प्रारंभ केला. उभय श्रोते सुविद्य आणि रसिक असल्यामुळे दिवसेंदिवस ग्रंथाला रंग चढूं लागला. जनरलसाहेब भावनाप्रधान होते. ऐकतांना प्रसंगानुरूप त्यांच्या हृदयांत हर्षशोक उचंबळून येत. भीमार्जुनांच्या अचाट पराक्रमाचीं वर्णनें ऐकून त्यांच्या अंगांत वीरश्रीचा संचार झालेला दिसे. तल्लीन होऊन त्यांनीं सगळे महाभारत ऐकले. अनेक ठिकाणीं आशंका विचारल्या. नीतीचे आणि अध्यात्माचे भाग विशेषेकरून समजावून घेतले. सारांश, जाणिवेचा श्रोता एखादा ग्रंथ जसा ऐकून आत्मसात् करील तसे त्यांनीं महाभारत हृदयांत सांठवून घेतले.

मी शास्त्री म्हणून त्यांच्या घरीं गेलों. वस्तुतः मी परका. प्रवचन संपले कीं आमचा संबंध संपला असें व्हायचें ; पण जनरलसाहेबांनीं माझ्याविषयीं परकेपणा धरला नाहीं. घरांतल्या कोणत्याहि शुभप्रसंगीं त्यांनीं मला टाळले नाहीं. त्यांच्या घरीं नेहमीं मोठीं माणसें येत, त्यांच्याशीं माझा परिचय करून द्यायला ते चुकले नाहींत. जेवायला गेल्या वेळीं ते मला आपल्या शेजारीं बसवून घेत आणि आग्रहानें मजवर मिष्टान्नांचा वर्षाव करीत. उन्हाळ्याच्या दिवसांत मधुर रुचीचीं थंड पेये आणि इतर दिवसांत ताजा दुधांतला गरम कोको पिऊन अंतरात्मा तृप्त झाल्यावरच मी प्रवचनासाठीं ग्रंथ उघडीत असें. वेळोवेळीं चौकशी करून ते माझ्या अडीअडचणी जाणून घेत. आपल्याच विशाल कुटुंबांतला एक असें त्यांनीं मला मानले होते.

मीं त्यांचें वर्तन अगदीं जवळून पाहिलें. त्यांच्या आणि त्यांच्या पूर्वजांच्या चरित्रांतले कांहीं प्रसंग त्यांच्या मुखांतून ऐकले. कांहीं माहिती त्यांच्या कारभाऱ्यांकडून ऐकली. त्या सर्व माहितीचा निष्कर्ष थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें सांगतां येईलः—

यांचें घरणें कोकणस्थ ब्राह्मणांचें. गोत्र शांडिल्य. मूळचें आडनांव जोशी. रत्नागिरी जिल्ह्यांतील निवेगांव हें यांचें मूळचें राहण्याचें ठिकाण. यांचे पूर्वज रा. रा. तिमार्जीपंत हे छत्रपति श्रीशिवाजीमहाराज यांच्या दरबारांत अधिकारी

झाले आणि त्यांना महाराजांकडून 'राजवाडे' ही पदवी मिळाली. पुढे तेंच आडनांव रूढ झाले. कै. जनरलसाहेबांचे पणजोबा रा. रा. राघोबादादा हे ग्वालेरीस आले. श्योपुर व अंबाह या जिल्ह्यांवर सुभेदार म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. त्यांच्या पश्चात् त्यांचे चिरंजीव रा. रा. दिनकरराव हे प्रथम सुभे व नंतर दिवाण झाले. १८५७ सालचे बंड यांच्या दिवाणगिरीच्या कारकीर्दीतच झाले. यांनी जहागीर मिळविली. रावराजा व मशिर-ए-खास बहादूर या दोन पदव्या वंशपरंपरेकरिता यांना मिळाल्या. त्यांचे चिरंजीव राजा रघुनाथराव यांनीहि आपल्या उज्वल कर्तबगारीने दरबारांत आणि लोकांतहि नांव मिळविले. जनरल गणपतराव राजवाडे हे त्यांचे चिरंजीव होत.

जनरलसाहेब राजवाडे यांचा जन्म शके १८०७ पौष वद्य दशमी यादिवशी झाला. वयाच्या सोळाव्या वर्षीच श्रीमंत शिंदे सरकार यांनी जनरलसाहेबांना स्वतःजवळ काम शिकण्यासाठी ठेवून घेतले. त्यांनी लष्करी शिक्षणांत उत्तम प्रगति करून घेतली. आपल्या अधिकारक्षेत्रामध्ये एकेक पाऊल पुढे टाकीत ते मेजर जनरलच्या हुद्यापर्यंत चढले. ग्वाल्हेरच्या दरबारांत वयाच्या ५८ व्या वर्षापर्यंत ते आर्मी मिनिस्टर होते. राजवाडे यांच्या घराण्यांत लष्करांत प्रवेश करून पुरुषार्थ गाजवणारे जनरलसाहेब हेच पहिले पुरुष होत.

जनरलसाहेब हे सत्यानिष्ठ होते. "सत्यापरता नाही धर्म, सत्य तेंचि परब्रह्म" हे तत्त्व त्यांच्या वृत्तींत मुरले होते. त्यामुळे असत्याचा तिटकारा असे. एखाद्याने प्रामाणिकपणे आपला अपराध कबूल केला, तर ते त्याला क्षमा करीत. सत्याच्या हानीपुढे इतर हानी त्यांना तुच्छ वाटत असे. सत्यानिष्ठेइतकीच स्वामिनिष्ठाहि त्यांच्या आंगां अढळ होती. ज्याच्या मनांत धन्याबद्दल निष्ठा नाही तो आपले काम चोख बजावू शकणार नाही, असे ते समजत. त्यामुळे आपल्या नोकरीचे नियम ते काटेकोरपणे पाळीत. कायद्यांत कांही अयोग्यपणा वाटला तर ते सुधारून घेण्याचा ते सनदशीरपणे प्रयत्न करीत. उदाहरणादाखल एकच गोष्ट सांगतो.

ग्वाल्हेर दरबारांत आर्मी आणि पोलिस ही खाती वेगवेगळ्या अधिकाऱ्यांकडे होती. ही गोष्ट त्यांना पसंत पडेना. त्यांचे म्हणणे असे की, ही दोन्ही खाती एकाच अधिकाऱ्याकडे असणे चांगले. हा प्रश्न त्यांनी दरबारांत मांडला.

अनुभवाकरतां म्हणून दरबारने पोलिस खातेहि त्यांच्याकडे सोंपविलें. थोड्याच दिवसांत त्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें कीं, असें करण्यांतच राजा आणि प्रजा यांचें हित आहे. त्यांच्या कारकीर्दींत कितीतरी दंगेघोषे आणि उपद्रव झाले; परंतु प्रजेवर त्यांनीं कधीहि गोळीबार तर जाऊंदाच, पण लाठीहल्लाहि होऊं दिला नाहीं. लष्करी वृत्तीला समयांनुकूल बुद्धिबळाचीहि जोड पाहिजे असें ते मानीत. त्यांच्या अंगीं या दोन्ही गोष्टी होत्या. शक्ति आणि युक्ति या दोन्ही गुणांचा त्यांच्या ठिकाणीं सुंदर मेळ जमला होता.

ते निर्व्यसनी होते. लष्करी नोकरांत शिरणें म्हणजे खाद्यपेयांचे निर्वेध झुगारून देण्याचा तो एक परवानाच आहे असें पुष्कळ लोक समजतात. पण जनरलसाहेबांनीं उभें आयुष्य लष्करी नोकरांत घालवूनहि आपले जुने परंपरेचे आचारविचार सोडले नाहींत. ते पूर्णपणें शाकाहारी होते. त्यांच्या जिभेला मद्याची चव ठाऊक नव्हती. ते धूम्रपानसुद्धां करीत नव्हते. या सर्व व्यसनांपासून ते अलिप्त राहिले, यांवरून त्यांचा स्वतःच्या मनावर किती विलक्षण ताबा होता हें कळून येईल.

जसे निर्व्यसनी तसेच त्यागी. लक्षावधि रुपये कमविण्याची संधि असतांना त्यांनीं त्या बाजूला कधींच लक्ष दिलें नाहीं. धनाचा मोह आवरणें हें कठीण काम आहे. त्याला आंतून दैवी शक्तीचेंच साह्य पाहिजे. आपल्या हक्काच्या प्राप्तीवरच संतुष्ट राहून ते काम करीत. दानधर्माच्या कामीं त्यांचा हात सढळ असे. कोणालाहि ते विन्मुख पाठवीत नसत. काशीक्षेत्रांत त्यांचें एक मोठें राममंदिर आहे. त्याचा व इतर धार्मिक कार्यांचा मिळून वार्षिक १० हजार रुपयांपर्यंतचा खर्च आहे. यांत त्यांनीं कसूर अथवा कपात केली नाहीं. त्यांच्या हातून परोपकाराहि पुष्कळ घडला आहे. कित्येकांचीं कामें करण्यासाठीं ते कायावाचामनें झटले आहेत.

ते कमालीचे सहनशील होते. दुसऱ्याचें उद्धट वर्तन केवळ त्यांच्या स्वतः-पुरतेंच असलें तर ते तिकडे कानाडोळा करीत. उद्धटपणा किंवा अधिकाराचा गर्व या दुर्गुणांचा त्यांनीं स्वतःला विटाळ होऊं दिला नाहीं. एकदां त्यांच्या बरोबरीच्याच एका अधिकाऱ्यानें आपली हुकूमशाही प्रगट केली. त्यावेळीं जनरलसाहेब त्याला म्हणाले कीं, 'अधिकारी हा प्रजाजनांपैकींच एक

असतो, ही गोष्ट अधिकाराच्या भरांत विसरणें चांगलें नाहीं.' अधिकार किंवा ऐश्वर्य हें एक वस्त्रासारखेंच आवरण आहे व या आवरणाच्या आंत असलेला आत्मा सर्वाभूतीं एकच आहे, असा त्यांचा विश्वास होता. या तत्त्वाच्या प्रचीतीमुळेच ते सर्वांशीं समानतेनें वागूं शकले. त्यांची नीतिमत्ता दृढ होती. शिवाय ते पुण्यात्मे होते, हेंहि पुढें दिलेल्या गोष्टीवरून कळून येईल.

एकदां एका गृहस्थांना अग्निहोत्र घ्यावयाचें होतें. त्यासाठीं पुष्कळ विद्वान् ब्राह्मण जमा झाले होते. यज्ञीय अग्नि हा दोन अरणींच्यामध्ये मंथा ठेवून त्याच्या घर्षणानें निर्माण करावयाचा असतो. ब्राह्मणांनीं पुष्कळ प्रयत्न केला, पण कांहीं केल्या अग्नि सिद्ध होईना. त्यावेळीं त्यांनीं श्रीमंत राजवाडे-दंपतीस पाचारण केले. उभयतांनीं त्या स्थळीं जाऊन अग्निनारायणाची प्रार्थना करतांच अग्नि प्रगट झाला. जणूं तो या पुण्यशील दंपतीचीच वाट पाहत होता.

जनरलसाहेबांची कारकीर्द यशस्वी झाली. त्यांनीं आपलें आयुष्य ग्वाल्हेर-दरबार व प्रजा यांच्या कल्याणासाठीं वेंचलें. त्यांना मान-प्रतिष्ठा पुष्कळ लाभली. ऐहिक सुखांनीं त्यांच्या पार्यां लोळण घेतली. ते सगळ्याच दृष्टींनीं भाग्यवान् ठरले. संपत्ति आहे तर संतति नाहीं आणि संतति आहे तर संपत्तीचा अभाव असेच प्रकार जगांत फार आढळतात. पण जनरलसाहेबांना हें उभयविध भाग्य उत्तम प्रकारें लाभलें. त्यांच्यासारखे भाग्यवंत पुरुष विर-ळाच. त्यांना एकंदर सहा अपत्ये झालीं. पैकीं दोन मुली व चार मुलगे. त्यांच्या ज्येष्ठ कन्या सौ. विमलाबाई या श्री. डब्ल्यु. के. धारपुरे, B. S. C., यांनीं दिलेल्या असून संपत्तीनें व संततीनें युक्त आहेत. त्यांच्या कनिष्ठ कन्या सौ. लिलूबाई या श्री. एम्. आर्. भिडे, I. C. S., यांना दिलेल्या आहेत. त्यांच्या घरींहि सर्व सुखांची समृद्धि आहे.

त्यांचे चौघेहि पुत्र कर्तृत्ववान् आणि कुलपरंपरेला भूषविणारे असे निघाले. ज्येष्ठ पुत्र राजा रामचंद्रराव हे एम. ए. असून तूर्त ग्वाल्हेर दरबारांत डायरे-क्टर ऑफ फूड सफलाईज या हुद्यावर आहेत. त्यांच्या भार्या सौ. राणी इंदुमतीराजे या सांगलीचे श्रीमंत राजेसाहेब यांच्या ज्येष्ठ कन्या होत. दुसरे चिरंजीव श्री. लक्ष्मणराव हे I. C. S. असून सध्यां कराची येथें होम डिपार्टमेंटमध्ये डेप्युटी सेक्रेटरीच्या अधिकारावर आहेत. सांगलीच्या द्वितीय

राजकुमारी सौ. चंद्रावतीराजे यांनी त्यांचे भार्यापद अलंकृत केले आहे. तिसरे चिरंजीव श्री. दिनकरराव हे ब्रिटिश फौजेंत मेजर आहेत. राजकुमारी सौ. उषाराजे या त्यांच्या पत्नी होत. चवथे चिरंजीव श्री. माधवराव हेहि ब्रिटिश फौजेंत मेजर आहेत.

जनरलसाहेबांच्या पत्नी राणी लक्ष्मीबाईसाहेब राजवाडे या उमरावतीचे सुविख्यात वकील सर मोरोपंत जोशी यांच्या ज्येष्ठ कन्या होत. या डॉक्टर असून त्यांनी विलायतेला जाऊन M. R. C. P. ही पाश्चात्य वैद्यकशास्त्रांतली उच्च दर्जाची पदवी संपादन केली आहे. यांचे मन मवाळ, वाणी रसाळ आणि विचार निर्मळ आहेत. ऐहिकापेक्षां त्यांचा अध्यात्माकडेच अधिक ओढा आहे. त्यांना सद्गुरुप्रसाद आहे. कांहींतरी पारमार्थिक साधना आणि पारमार्थिक ग्रंथांचे वाचन यांत त्या आपला बराच काळ घालवीत असतात. त्यांची अध्यात्मबुद्धि दृढ होती म्हणूनच जनरलसाहेबांच्या मृत्यूचे दारुण दुःख त्या सोसू शकल्या. त्यांच्या अंतरांत दयादाक्षिण्यादि गुणांचा वास आहे. भारतीय महिलांच्या उन्नतीसाठीहि त्यांनी बरेच परिश्रम केले आहेत.

असो. जनरलसाहेबांचा परिवार हा असा आहे. त्यांच्या प्रयाणापूर्वी दोन महिने ही सर्व आश्लेष मंडळी पुणे येथे एकत्र जमली होती. मुलगे, सुना, नातवंडे आणि त्यांचे नोकरचाकर यांनी बंगला भरून गेला होता. सर्वांच्या सहवासांत जनरलसाहेबांच्या मुद्रेवर आनंद ओसंडत होता. त्यांची दृष्टि जणू सर्वांवर मंगलांचा अभिषेक करीत होती. तो बंगला म्हणजे आमोदप्रमोदाचे आगर बनला होता. कोणाच्याहि दृष्टीला लोभवील असे ते मनोहर कौटुंबिक दृश्य होते. ते पाहून विद्या, वैभव आणि मनाचा मोकळेपणा हे तीन गुण येथे एकत्र जमून खेळत आहेत असे मला वाटले. जनरलसाहेबांच्या कौटुंबिक आनंदाचे ते कांहीं दिवस, त्यांच्या आयुष्यांत अखेरीचे ठरले.

सर्व मंडळी पांगली. जनरलसाहेब उदास झाले. त्यांच्या मनाला बरे वाटावे आणि थोडी हवापालटहि व्हावी म्हणून त्यांचे व्याही, सांगलीचे श्रीमंत राजेसाहेब यांनी त्यांना आग्रहाने बोलावून घेतले. उणापुरा एक महिना ते

सांगलीस राहिले. मीहि कांहीं दिवस त्यांच्याबरोबर होतो. राजदंपतीच्या प्रेमळ आणि आस्थेवाईक आतिथ्याचा आणि सहवासाचा उपभोग घेत असतांना त्यांचें मन तिथें बरेंच रमलें.

पुढें पुण्यास आल्यावर कांहीं दिवसांनीं कसल्यातरी निमित्तानें ते मुंबईस गेले. तिथें त्यांना पक्षघाताचा झटका आला आणि अवघ्या दोन दिवसांच्या आजारानें ता. १९ सप्टेंबर १९४५ या दिवशीं त्यांनीं आपला देह ठेवला. इहलोकीं कर्तव्य आणि कीर्ति संपादून परलोकीं अक्षय्य सुख भोगण्यासाठीं ते निघून गेले. असो.

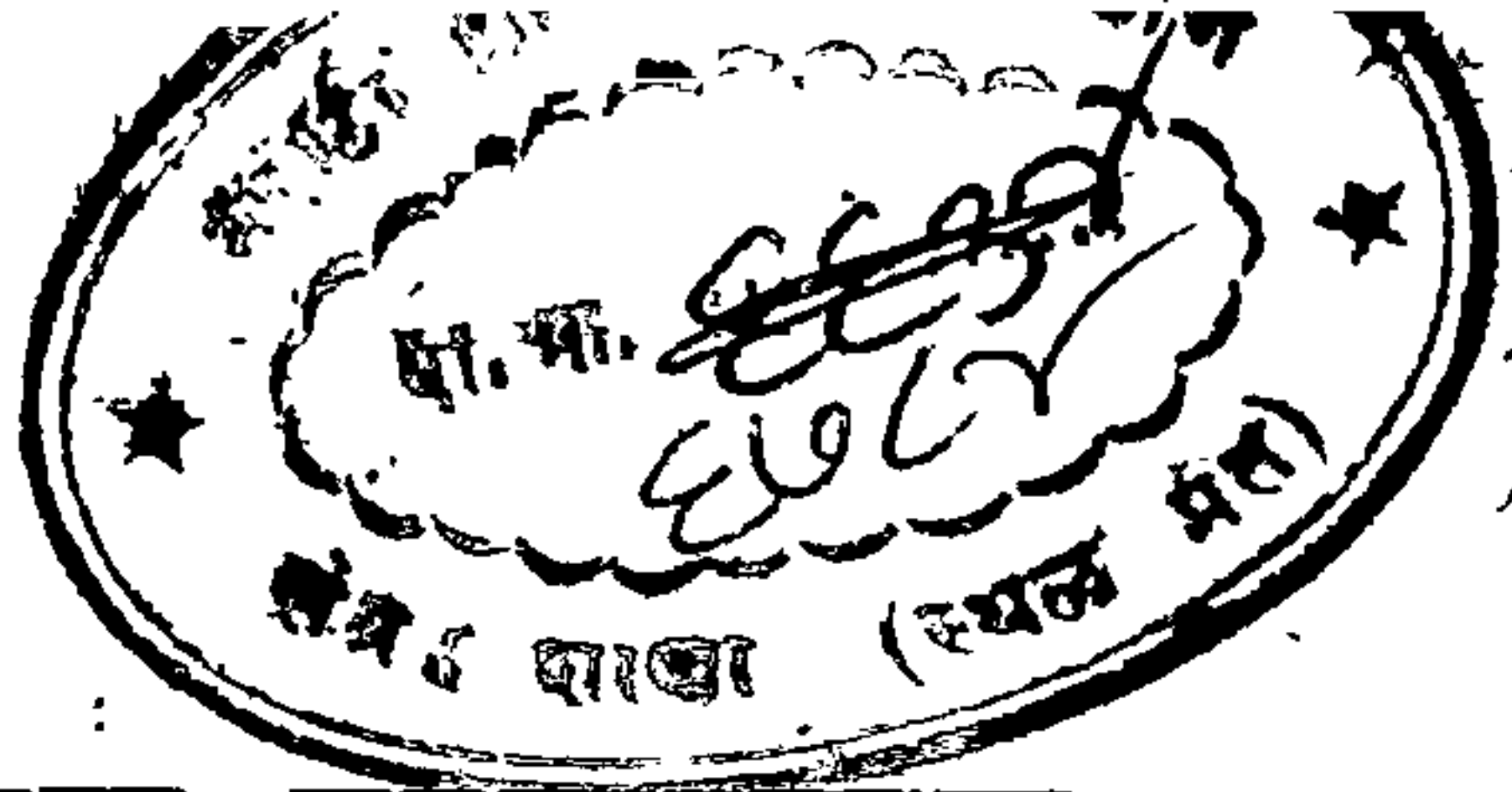
“ धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चंचलाः
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ”

या एकाच श्लोकानें त्यांच्या जीवनाचें सार सांगतां येईल.

अनुक्रमणिका

बालकांड	पृष्ठ	१-२४
अयोध्याकांड	,,	२५-४०
अरण्यकांड	,,	४१-५१
किष्किंधाकांड	,,	५२-५८
सुंदरकांड	,,	५९-७१
युद्धकांड	,,	७२-८६
उत्तरकांड	,,	८७-९३

नवनीत रामायण

बालकांड

शुकुलतिलक श्रीरामचंद्राची कथा ही पुण्यपावन आहे. श्रवणमात्रे ती जड जीवांचा उद्धार करते. ती पातक्यांचे दुरित घालवते. पुण्यवंतांना उत्तम गति देते. संसारी जनांना कर्तव्याचा चोखाळ मार्ग दाखवते. 'रंजले गांजले' असतील त्यांना विसावा देते. संकटग्रस्तांना स्फूर्ति देते. प्रयत्नवाद्यांचा उत्साह वाढवते. साधुसंतांना रमवते. तीच कथा आतां आपल्याला महाराष्ट्र-संतकर्वींच्या वाणीने गावयाची आहे. वाङ्मयीन आनंदाची लयलूट करायची आहे. यासाठी आपले हे आरंभलेले कार्य निर्विघ्नपणे समाप्त होवो म्हणून ग्रंथारंभी गणरायाला पहिले नमन करूं या.

१ गणेश-स्तवन

“ मंगलदायक तू गजवदन	मंगलारंभीं तुझे चिंतन	
मंगळजननीवरी करितां लेखन	तुझे गुण न सरती	१
रक्तोत्पले सुकुमार बहुत	तैसे चरणतळवे आरक्त	
प्रपद गौर नेपुरेसाहित	ध्याती भक्त हृदयांतरीं	२
क्षरिपैरी अति श्वेतांबर	कीं कांसे लागला क्षीरसागर	
कीं निर्दोष यश पवित्र	वसनरूपे आकारले	३

अरुणसंध्यारागामिश्रित	तैशी उटी दिसे आरक्त	
कीं मंदराचळ सिंदूरें चर्चित	चारीं हस्त विराजती	४
भक्तांचा मनोवारण अनिवार	नावरे कदा साचार	
तो आकर्षावया निर्धार	विवेकांकुश धरियेला	५
भावें जे शरण येती अज्ञान जन	त्यांचें छेदावया अविद्याविपिन	
यालागीं ऊर्ध्व फरश धरून	सिद्ध गजानन सर्वदा	६
हातीं झळके लीलाकमळ	जें अम्लानचि सर्वकाळ	
तेणें पूजूं इच्छी भक्त प्रेमळ	जें का निर्मळ अंतर्बाह्य	७
जैसे कल्पांतविजूचे उमाळे	तैसे अलंकार आंगीं मिरवले	
नक्षत्रपुंज गुणीं ओविले	तेविं मुक्ताहार डोलती	८
हृदयाकाशीं सुरेख	पदक झाला तो मृगांक	
क्षयरहित निष्कलंक	निजसुखें सुरवाडला	९
मुगुटीं झळकती रत्नकिळा	तेणें नभमंडळ उजळला	
आदिपुरुष हा साकारला	वरदान घावया कवीतें ”	१०

—श्रीधरकृत रामविजय

गजवदना, तुझा जयजयकार असो. माझ्या प्राकृत बोलांनीं तुझें महिमान मी कसा वर्णू ! कल्पवृक्षापुढें बोर नेऊन ठेवावें, कामधेनूला वाळल्या गवताची मूठ घालावी, किंवा सुवर्णभेरूच्या पायथ्याशीं गारगोटी मांडावी, तसे तुझ्या माहात्म्यापुढें माझे हे दुबळे शब्द आहेत.

२ शारदा-स्तवन

॥ आतां नमूं सरसिजोद्भवकुमारी जी विलसे सदा कविजिब्हारीं
जीच्या वरदानें मुकाहि करी वाचस्पतीशीं संवाद

११

जी आनंदसरोवरमराळिका	जी चातुर्यचंपककालिका	
जी निजकृपेची करुनि नौका	कविबाळका नेत पैलतिरा	१२
अंबे तूं कविहृदयाब्जभ्रमरी	कीं निजानंदसागरींची लहरी	
वाग्बली त्वां बैसोनि जिव्हार्थी	विरुढें सफळ सर्वदा	१३
विवेकहंस शुद्ध धवळ	त्यावरी तुझें आसन अचळ	
तप्त कांचन जैसे सुढाळ	तैसें निर्मळ अंग तुझें	१४
शुभ्र कंचुकी शुभ्र अंबर	दिव्य मुक्तांचे अलंकार	
निजबोधवीणा घेवोनि सुस्वर	गायन करिशी स्वानंदें ”	१५

—श्रीधरकृत रामविजय

पृथ्वीचें वजन कोणाला करवेल ! समुद्रांतल्या पाण्याचे थेंब कोण मोजूं शकेल ! सप्तसागर बाहुबळावर कोण उलंघील ! हें जितकें अशक्य तितकेंच सरस्वतीचें गुणवर्णन अशक्य आहे. पण माझीं बालकांचीं वचनें तिनें प्रीतीनें हृदयीं धरलीं. माझ्या जिव्हार्थी ठाणें मांडलें. चंद्राच्या चढत्या वाढत्या कळा पाहिल्या कीं चकोराला सोहळा होतो. आतां रामकथेलाहि असाच रंग चढेल आणि प्रेमळांना सार्विकाचीं दोदें फुटतील.

वाल्मीकी मुनि हे आदिकवि. श्रीरामाचें लीलाचरित्र प्रथम त्यानीं गाडलें. एक दिवस ते स्नानासाठीं तमसा नदीच्या तीरावर गेले होते. तिथे एका वृक्षावर पक्ष्यांचें एक जोडपें प्रेमकूजन करीत बसलें होतें. इतक्यांत एक व्याध आला आणि त्यानें त्यांपैकीं एका पाखराला बाण मारला. तें मरून खाली पडलें. वाल्मीकींना तें करुण दृश्य पाहवळें नाहीं. त्यांनीं त्या व्याधाला शाप दिला कीं, ‘तुला चिरकाल प्रतिष्ठा मिळणार नाहीं.’ सहजपणें मुखांतून निघालेली ही शापवाणी गद्य नसून श्लोकबद्ध होती. त्याचें त्यानांच आश्चर्य वाटलें त्याबद्दल. इतक्यांत ब्रह्मदेव त्या ठिकाणीं प्रगट झाले आणि त्यांनीं वाल्मीकींना छंदोबद्ध रामायण रचण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणें त्यांनीं रामायण रचून तें लव-कुशांना पढविलें व त्यांच्याच तोंडून रामायणाला ऐकविलें. त्या दिवसापासून रामकथा त्रिलोकीं प्रसिद्ध झाली. असो.

गुलाबाच्या फुलाभोंवतीं जसे कांटे तसे दुर्जन सज्जनांना वेढतात. किंबहुना दुर्जनांच्या विरोधामुळे किंवा छळवादामुळेच सज्जनांच्या चारित्र्याला उजळा मिळतो. रामरायालाहि अनेक शत्रु निर्माण झाले. त्याचा सर्वांत अतुर्बळी शत्रु रावण. तो रामाच्या आधी जन्मला. रामालाच नव्हे, तर त्याच्या बापालाहि त्यानें त्रास दिला. तेव्हां रामकथेआधीं थोडी रावणकथा सांगणें भाग आहे.

ब्रह्मदेवाला पुलस्त्य नांवाचा एक पुत्र झाला. त्याचा मुलगा विश्रवा. तो कुबेराचा पिता. कुबेरानें तप करून ब्रह्मदेवाला प्रसन्न केलें. त्यानें त्याला लंका नांवाची नगरी आणि पुष्पक विमान दिलें. पुढें सुमाळी दैत्यानें आपली कन्या कैकसी विश्रव्याला दिली. तिला रावण, कुंभकर्ण व विभीषण असे तीन पुत्र व ताटिका आणि शूर्पणखा अशा दोन मुली मिळून पांच अपत्यें झालीं.

तीनहि पुत्रांनीं गोकर्णक्षेत्रीं उग्र तप केलें. ब्रह्मदेव त्यांना प्रसन्न होऊन 'वर मागा' म्हणाला. 'सगळ्या देवांनीं आपल्या आशेंत वर्तावें, संतति संपत्ति आणि विद्या यांचा लाभ व्हावा' असें रावणानें मागितलें. कुंभकर्णानें 'दीर्घ निद्रा' मागितली. विभीषणानें, 'कामक्रोध नष्ट व्हावे आणि श्रीहरि-चिंतनांत मन रमावें' असें मागितलें. ब्रह्मदेवानें 'तथास्तु' म्हणून तो निघून गेला. त्याच्या वरानें रावण-कुंभकर्ण मातले.

३ रावण-कुंभकर्णांचे अत्याचार

“ कुंभकर्ण दशग्रीवी कोणासहि न लेखिती
विश्व पीडियलें. पापें भेकें सपें जयापरी

१६

नाहीं संरक्षिता त्राता विश्वघाता प्रवर्तले
कोणा देतील गाऱ्हाणें देव दीनें प्रलापती

१७

देवगंधर्वपश्वादि मनुष्यादि ऋषीश्वरां मारुनी भक्षिते ज्ञाले, भयें भ्यालें जगत्त्रय	१८
रावणादि दैशे आले, वैर ज्ञालें जगत्पती आयकोनि सुसौख्यासी येती पाशीं निशाचर	१९
मातले मत्त मातंग तेविं दोषे दुराग्रही भंगिती वनउद्यानें, देवस्थानें सहस्रधा	२०
अपूर्व तितुकें न्हेती, बळें घेती हिरोनियां कुबेर दंडिला क्रोधी प्रतिस्पर्धी विभागिया लंका हिरंतलें स्थान देवयान सुपुष्पक "	२१

—मुक्तेश्वरकृत रामायण

रावण कुबेराला घालवून आपण लंकेचा राजा झाला. ऐशीं हजार स्त्रियांशीं त्यानें लग्नें केलीं. लक्षावधि पुत्रपौत्र झाले. नंतर त्यानें देवांवर स्वारी केली. त्याचा थोरला मुलगा मेघनाद त्याच्याबरोबर होता. इंद्राच्या गळ्याभोंवतीं पाश टाकून त्यानें त्याला रावणापुढें आणलें. म्हणून त्याला मग ' इंद्रजित ' असें नांव पडलें. रावणानें सगळे देव जिंकून आपल्या सेवेत राबवले. इंद्रानें हार करावे, चंद्रानें छत्र धरावे, वरुणानें पाणी भरावे, वायूनें झाडलोट करावी, अशीं कामें त्यानें देवांना नेमून दिलीं. दशरथाच्या पुत्रापासून आपल्याला मृत्यु आहे, असें ब्रह्मदेवाकडून समजतांच त्यानें दशरथ-कौसल्येच्या लग्नांत विघ्न आणलें; पण त्यांत त्याला अपेश आलें.

त्यानें आणि त्याच्या अनुचरांनीं पृथ्वीवर उच्छाद मांडला. गोब्राह्मणांचा संहार सुरू केला. ऋषींचीं कुटुंबें मारलीं, झोडपलीं. यज्ञयाग उध्वंस्त केले. हव्यकव्यें बुडवलीं. धर्म नष्ट झाला. अधर्म फैलावला. भूमि गायीचें रूप घेऊन ऋषींसह ब्रह्मदेवाकडे गाऱ्हाणें सांगायला गेली. भयभीत झालेले देवहि गेले. ब्रह्मदेव सर्वांना घेऊन क्षीरसागरीं आला आणि त्यानें शेषशायी नारायणाचें स्तवन मांडलें.

४ नारायणाची प्रार्थना

“ शेषशयन नारायण साठी सहस्र योजन लक्षार्ध योजनें प्रमाण तो सच्चिदानंद रमारमण जी अनंत शक्तीची स्वामिणी जिच्या इच्छामात्रेंकरुनी एक लक्ष योजनें द्वैदीप्य तोर्थिचें तेज प्राहतां अमूप गरुडपाचूचें जोतें स्वयंभ माणिकांचीं उथाळीं सुप्रभ सुवर्णांचीं तुळवटें प्रचंडें वरी किलचा झळकती निवाडें असो ; ऐलतीरीं देव सकळी म्हणती ‘ पूर्णब्रह्म वनमाळी जयजय अनंतब्रह्मांडनायका विश्वंमरा विश्वव्यापका पुराणपुरुषा परात्परा परमात्मया परम उदारा आतां रावण कुंभकर्ण असुर भक्तकैवारी तूं सर्वेश्वर	कोटिसूर्यांची प्रभा पूर्ण शेषतल्पक शुभ्र तो वरी पहुडला श्रीभगवान अलंकारें मंडित ती कमला विलसत चरणीं ब्रह्मांड हें विस्तारलें विराजमान मध्यमंडप मार्तंड शशी लोपती वरी हिच्याचे विशाळ स्तंभ खालीं तोळंबे हिरियांचे आरक्त रत्नांचे पसरिले दांडे गरुडपाचूचिया साजिच्या उभे ठाकले बद्धांजळी भक्तपाळका सर्वेशा वेदबद्या वेदपाळका विश्वरक्षका जगद्गुरु प्रंकजलोचना पयोब्धिविहारा भुवनसुंदरा भवहृदया ! इहीं त्रिभुवन पीडिलें समग्र रक्षीं सत्वर दासांतें ”	२२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१
--	---	--

-श्रीधरकृत रामविजय

ही प्रार्थना होतांच क्षीरसागरांतून ध्वनि उठला. 'देवहो, धीर धरा. मी लवकरच अवतार घेऊन येतो.' हें ऐकतांच देवांनीं जयजयकार केला आणि ते स्वस्थानीं परत गेले.

दशरथानें गृहस्थाश्रम स्वीकारून बरींच वर्षे लोटलीं तरी त्याच्या एकाहि राणीला पुत्रसंतान होईना. त्यामुळें राजा दिवसेंदिवस कष्टी होऊं लागला. प्राणावांचून शरीर, दयेवांचून ज्ञान, दिव्यावांचून मंदिर तसें पुत्रावांचून राजभवन त्याला अमंगल आणि ओकें वाटूं लागलें. राजकाजावरचें त्याचें लक्ष उडालें. तो शिकारीच्या मिषानें रानावनांत काल कंठूं लागला.

एक दिवस रात्रीच्या वेळीं नदीतीरावर शिकार साधायला बसला असतां, नदीवर झारी भरून घेणाऱ्या श्रावण नांवाच्या वैश्यपुत्राला त्याचा चाण लागला. तो घायाळ होऊन पडला. राजाला वाईट वाटलें. श्रावणानें आपल्या तहानेल्या मातापितरांना पाणी पाजण्याबद्दल राजाला विनवून प्राण सोडला. राजा पाणी घेऊन म्हाताऱ्यांकडे आला व त्यानें झालेली सर्व हकीगत सांगितली. म्हातारीनें एकदम हंबरडाच फोडला. श्रावणाचे गुण आठवून त्यांनीं पुष्कळ विलाप केला आणि शेवटीं दशरथाला शाप दिला कीं, "तूंहि आमच्या सारखाच 'पुत्र पुत्र' म्हणत मरशील!" शोकाचा आवेग असह्य होऊन त्यांचें प्राण निघून गेले. राजा त्यांचें और्ध्वदेहिक करून अयोध्येस परतला.

त्यानंतर कांहीं दिवसांनीं स्वर्गांत देवदानवांचें युद्ध सुरू झालें. कांहीं केल्या दैत्य देवांना आटपेनात. तेव्हां इंद्रानें आपल्या बाजूनें लढण्यासाठीं दशरथाला पाचारण केलें. दशरथ निघाला तेव्हां त्याची लाडकी भार्या कैकेयीहि त्याच्याबरोबर रणभूमीवर गेली. वृषपर्वा आणि दशरथ यांची चांगलीच जुंपली. त्यानें संधि साधून दशरथाच्या रथाचा कणाच मोडून टाकला. राजा खाली कोसळणारच होता, पण कैकेयीनें प्रसंगावधान राखून खाली उडी टाकली आणि चक्राच्या मधल्या छिद्रांतून हात घालून तो कणा सांवरून धरला. युद्ध संपल्यावर ही गोष्ट राजाच्या लक्षांत आली. त्यानें तिच्या घैर्याची प्रशंसा करून तिला 'दोन वर माग' असें म्हटलें. त्यावर 'वेळ येईल तेव्हां मागेन' असें कैकेयीनें सांगितलें.

त्यानंतर ऋष्यशृंगाला आणवून दशरथानें पुत्रेष्टि केली. पूर्णाहुतीच्या वेळीं हातांत पायसाचें पात्र घेऊन साक्षात् अग्निनारायण यज्ञकुंडांतून प्रगटला.

वसिष्ठानें त्या पायसाचे तीन भाग करून कौसल्या, सुमित्रा आणि कैकेयी या तिघी राण्यांना दिले. आपला भाग लहान म्हणून कैकेयी रुसून बसली. इतक्यांत एका घारीनें झडप घालून तिचा भाग पळवला. कैकेयी रडू लागली तेव्हां कौसल्या व सुमित्रा या दोघींनीं आपल्यांतला अर्धा अर्धा वांटा तिला दिला. तीघींनींहि पायसभक्षण केल्यावर ऋषींनीं इष्टि समाप्त केली.

घारीनें पळवलेला तो भाग वायूनें हिसकला आणि पुत्रप्राप्तीसाठीं ऋष्यमूक पर्वतावर तप करीत बसलेल्या अंजनीच्या ओंजळींत टाकला. त्याच्या सेवनानें ती गर्भवती झाली आणि नवमास पूर्ण होतांच शुभदिनीं प्रातःकाळीं पुत्ररत्न प्रसवली. मारुति तो हाच. जन्मतांच त्यानें उगवत्या सूर्यमंडळाला ग्रासण्यासाठीं गगनोद्घाण केलें.

५ मारुतीचें सूर्यमंडळाकडे उद्घाण

“ विद्युत्प्राय कुंडलें झळकती	गंडस्थळीं पडली क्षीप्ती	
दृढ कौपीन निश्चिती	कटिप्रदेशीं मौंजी झळके	३२
तळपतसे यज्ञोपवीत	ऐसें वानररूप अद्भुत	
मुखीं पुच्छाग्नीं आरक्त	वर्ण दिसत प्रवाळसम	३३
क्षुधाक्रांत परम बाळ	चहूंकडे पाहे चंचळ	
तो अंजनी उतावेळ	फळें गेली आणावया	३४
रुदन करी क्षुधित बाळ	तो आरक्त दिसे सूर्यमंडळ	
म्हणे हें दिसे उत्तम फळ	उडे चपळ मारुती	३५
पिंजारल्या रोमावळी	सिंहनादें गर्जे निरौळीं	
दिग्गजांचीं बैसलीं टाळीं	आंदोळली वसुंधरा	३६
स्फुरण दाटलें थोर	गाजवी पुच्छाचा फडत्कार	
मार्गे अंगवाते तरुवर	उन्मळोनि जाती आकाशीं	३७

चपळ पद्द्वय तसेचि हस्त	प्रतापें झेंपावे गगनांत	
उड्डाणावर उड्डाण घेत	जात आदित्य लक्षोनी	३८
कीं उर्वीवरोनि सुपर्ण	जाय वैकुंठपीठ लक्ष्मण	
तैसाचि अंजनीहृदयरत्न	भानुमंडळा आटोपी	३९
मनोवेगासी मार्गें टाकुनी	हनुमंत वेगें जात गगनी	
तों लोकप्रणेश धांवुनी	धरीन म्हणे स्वपुत्रा	४०
परम तीव्र सूर्यमंडळ	तेजें आहांल्लेळ माझें बाळ	
म्हणून धरूं पाहे अनिलें	परि तो चपळ नाटोपे	४१
मग हिमाचळाचे शीतलांबुकण	मागूनि शिंपी प्रभंजन	
हनुमंत मुख पसरोन	सूर्याजवळी पातला "	४२

—श्रीधरकृत रामाविजय

मारुति ग्रासायला आलेला पाहून सूर्य भ्याला. मारुतीने त्याला हातांत धरलें. आणि हें फळ नव्हे, अशी खात्री करून सोडून दिलें. इतक्यांत त्याच्या साहाय्याला इंद्र धाऊन आला. दोघांचें तुंबळ युद्ध झालें. इंद्रानें हनुवटीवर वज्र-प्रहार करतांच मारुति मेरुपर्वतावरून खालीं दरींत कोसळला. मग आपल्या पुत्राच्या साहाय्याला वायु धावून आला. त्याला वाटलें कीं, आतां आपला पुत्र मरतो. त्या रागानें त्यानें त्रिभुवनाचा श्वासोच्छ्वास कोडून त्याला कासावीस केलें. तेव्हां सर्व देव त्याला शरण आले. ब्रह्मदेवानें त्याला अश्वासन दिलें कीं, तुझा पुत्र चिरंजीव आहे. त्याला कधींहि मरण येणार नाही. एवढ्यांत मारुति उठून बसला. हनुवटीवर वज्राचा तडाखा बसून ती चेपटली म्हणून त्याला हनुमंत असें नांव पडलें. त्याला अनेक वर देऊन देव स्वस्थानाला गेले.

इकडे अयोध्येत दशरथाच्या तिन्ही राण्या गर्भवती झाल्या. कौसल्या राणीला डोहाळे विचारण्यासाठीं एक दिवस दशरथ तिच्या मंदिरांत आला, पण ती त्याला कुठें दिसेना. वैखरीच्या ओसरीवर नाही, मध्यमेच्या माजघरांत नाही,

पश्यंतीच्या अंतर्गृहांत नाहीं, कीं परेच्या पर्यंकावरहि नाहीं. त्यानें मग द्वैताची अर्गळा मोडली. शब्दाची शृंखला तोडली. अद्वैताची 'सुमनशाळा' उघडली. तेव्हां मग निर्विकल्पाचें निजसुख भोगणारी कौसल्या त्याला दिसली. योग्याला उन्मनी लागावी तशी ती सहजसिंहासनावर बसली होती. तिला पाहून राजाचे डोळे निवले.

राजानें जवळ बसून तिला डोहाळे विचारले, पण ती कांहीं बोलेना. ती आपल्याशींच हंसत होती. आत्मसुखांतच धुंद होती. तो तिच्याशीं नाना-प्रकारच्या गोष्टी बोलूं लागला. बोलतां बोलतां लग्नांत विघ्न करणाऱ्या रावणाचें नांव त्याच्या तोंडून निघालें. त्यासरशीं ती खवळून उठली.

“रावण ! कुठें आहे रावण ? आणा माझे घनुष्यबाण. मी त्या दुष्टाचा संहार करीन ! देव बंदीतून सोडवीन. धर्माचें राज्य स्थापीन. अधर्माचा उच्छेद करीन—”

तिचे हे अघटित बोल ऐकून राजा भ्याला. त्याला वाटलें कीं, हिला भुतानें झपाटलें असावें. त्यानें ताबडतोब वसिष्ठांना बोलावणें पाठवलें. वसिष्ठ आले. त्यांनीं पाहिलें तों कौसल्या राममय झाली आहे. ते राजाला म्हणाले—

“स्वरंच हिला भूत बाधलं आहे. साधंसुध नव्हे, सर्व भूतांना पोटीं सांठवणारं महद्भूत ! हिच्या उदरीं परमात्मा आला आहे. पुढें घडणाऱ्या गोष्टींची तो हिच्या मुखांतून सूचना देत आहे. तूं निश्चित राहा. तुझं भाग्य थोरं आहे.”

कौसल्येला नवमास पूर्ण झाले. चैत्रमास प्राप्त झाला. नवमी तिथि उगवली. सूर्य मध्यान्हीं तळपूं लागला. अशा वेळीं पुष्य नक्षत्रां, पांच ग्रह उच्च स्थानीं असतांना पूर्णब्रह्म परमात्मा रामरूपानें अवतरला. आठ वर्षांची प्रभुमूर्ति एका एकीं कौसल्येच्या पुढें उभी राहिली. तिचे डोळे दिपले. तो साक्षात् परमात्मा आहे असें जाणून तिनें हात जोडले, आणि त्याचें स्तवन आरंभिलें.

६ कौसल्येची परमात्मस्तुति

“वेदविदीं तुज जाणितलें, परिपूर्णं चिदात्मक सत्य सुखात्मा निर्मिसि, पाळिसि, अंत निरंतर तूं करिशी, परमेश परात्मा

मायिक हे गुणभाव, अमायिक तूं तुज नाहित कीं जगदात्मा
तूं तरि रज्जुभुजंग तसा नसतां दिसणें, म्हणणें अखिलात्मा ४३
पाहासि तूं पारि पाहसिना, मग ऐकुनि नायकसी, न चलोनी
चालसि तूं, वचनावलि बोलुनि बोलसिना, न करीसि करोनी.
बैसासि, ऊठसि, बैसत नूठत धांवसि तूं नवजोनि पदांनीं
सर्वोहे हें गुणचेष्टितें निर्गुणें मानिजतें तुजला न कळोनी ४४

संसृतिसागर फारचि दुस्तर यांत पडोनि सुसंभ्रमाचितें
पुत्र, पाति, प्रिय बांधव हे मति लाहुनि गुंतुनि चंचळ वितें
निश्चळ बुद्धि शरीर विनाशक तें अविनाश गणोनि अनर्थें
बूडतसों परपारनिदर्शक सद्गुरु नाविक तूंचि अशांतें ४५

त्वच्चरणांबुरुहा शरणागत निश्चित मी तरि जाण अनंता
शक्ति तुझी भ्रमवीर मला न कधींच असें करिं बा ! प्रभु आतां
आंवरि हें अतिरूप महाद्भुत लौकिक बाळक हो मम ताता
पाहुनि, घेउनि, सेवुनि, लालुनि, पावन, संसृतिबंधनिवृत्ता " ४६

-निरंजनमाधवकृत चिद्बोध रामायण

काय त्या परमात्मरूपाचें सौंदर्य वर्णावें ! त्याचे चरणतळवे संध्यारागासारखे
आरक्त होते. चंद्रकोरीसारखीं नखें होतीं. पायांवर ध्वज, वज्र, अंकुश हीं
चिन्हें होतीं. गरुडपाचूचे कोंभ निघावे तशा मांड्या होत्या. कासे पीतांबर
आणि त्यावर मेखळा शोभत होती. हृदयावर कौस्तुभ झळकत होता. निळ्या
गगनावर मंदाकिनीचा शुभ्र ओघ, तसा सांवळ्या तनूवर अम्लान पुष्पहार
रुळत होता. सूर्यप्रभेचीं चक्रे तशा मुद्रिका बोटांत चमचम करीत होत्या.
कोटिमदन आंवाळून टाकावे असें सस्मित वदन होते. स्वानंदसरोवरीचीं
कमळदळे तसे आकर्ण नेत्र विराजत होते. अंगींचा सुवास ब्रह्मांड भेदून बाहेर
घावत होता.

अशा प्रकारचें तें रूप पाहून कौसल्येला परमानंद झाला. तिचे अष्ट सात्त्विक भाव उचंबळले. हृदयीं प्रेमा दाटला. स्वानंदाच्या ऊर्मि पोटीं जिरवून ती परमात्म्याला म्हणाली, “ देवा ! आतां हें रूप आवर. बाळरूप घे. गोंडस तान्हुलं होऊन माझ्या मांडीवर ये ! ”

७ रामजन्मोत्सव

“ पुत्रउत्सव जयास विराजे उत्तमासनिच बैसवि राजे
सूर्य ये परम उच्च पदातेन सेविती ग्रह समस्त पदातेन ४७
प्रगटला प्रभु ज्या विमलक्षणीं ऋषिवरां सुखं दे शुभलक्षणीं
म्हणति मारुनियां पुरुषाद् हा करिल शुभ्र यशें स्वदिशा दहा ४८
दशरथ स्वसुतानन पाहतो निजसुखें सुखि होउनि राहतो
जगपटीं सुखतंतु विराजतो प्रगटला नयनीं रघुराज तो ४९
रवीच्या करें श्यामता ये घनासी तयाचाच संताप तो मेघ नाशी
तया सूर्यवंशीं घनश्याम राम करी काळ वैवस्वताचा विराम ५०
जसें चातकाला घनाचेंच पाणी स्वभक्तां तसा राम कोदंडपाणी
म्हणूनी घनश्याम हा राम झाला जया कारणें जन्म घेणें अजाला ५१
बुंग बुंग रव तुंग मृदंगीं संगं संग नटती स्वहृदंगीं
अंगभंग बहु दाविति रंगीं रामरंगसुख सिंधुतरंगीं ५२
दुम दुम ध्वनि वाजति दुंदुभी सहित रावण राक्षसबृंद भी
सुख नरां सकळां अमरां महा प्रगटतांचि रघूत्तम राम हा ” ५३

—वामनपंडितकृत

रामजन्म होतांच राजवाड्यांत मंगलवाद्यें वाजू लागलीं. अयोध्येंत घोरोघरीं ब्रह्मानंद पसरला. हळदीकुंकू तबकांत भरून सुवासिनी कौसल्येच्या महालांत.

आल्या. बाहेर ब्राह्मणांची दाटी झाली. राजानें पुण्याहवाचन करून पुत्रमुख पाहिलें. रामाच्या मुखांत मधाचा थेंब घातला. ब्राह्मणांना दानें दिलीं. मोठा उत्सवसमारंभ केला. त्यानंतर सुमित्रेला लक्ष्मण आणि शत्रुघ्न असे दोन पुत्र झाले. कैकेयीला भरत झाला. चारहि पुत्र राजवाड्यांत वाढूं लागले. त्यांच्या बालक्रीडेला राजवाडा अपुरा पडूं लागला. त्यांचें बंधुप्रेम लोकोत्तर होतें. तिघेहि रामाच्या तंत्रानें चालत. त्याच्या आज्ञेत वागत. मुंजीचे होतांच दशरथानें त्यांचें उपनयन केलें. वसिष्ठांच्या जवळ ते वेदशास्त्रें आणि घनुर्वेद-शिकले. त्यानंतर चौघांनींहि मिळून भरतखंडांतल्या तीर्थयात्रा केल्या. वयाला पंधरा वर्षे पूर्ण होण्याच्या आंतच या सर्व गोष्टी पुण्या झाल्या.

एक दिवस विश्वामित्र ऋषि अयोध्येस आला. दशरथानें त्याचें स्वागत केलें. 'काय हवें तें मागा,' असें राजानें सांगतांच विश्वामित्र म्हणाला—

“राजा, राक्षस माझ्या यज्ञाचा विध्वंस करतात. त्याचें रक्षण व्हावें म्हणून मी रामाला नेण्यासाठीं आलों आहे. तूं रामाला मजबरोबर पाठव.”

विश्वामित्राचें हें वचन ऐकून दशरथ दुःखांत बुडाला. अंगावर पर्वत कोसळावा, तस शस्त्र हृदयांत घुसावें तसें त्याला झालें. तो विश्वामित्राला 'काकुळतीनें बोलला—

“मुनिराज, माझा राम अजून कोवळा आहे. राक्षसांबरोबर लढायला मी त्याला कसा बरं पाठवूं? त्याच्या ऐवजीं मी येतो तुमच्याबरोबर. मी राक्षसांना मारून तुमच्या यज्ञाचं रक्षण करतो. मला घेऊन चला; पण माझ्या बाळाला मागूं नका. मी तुमच्या पायां पडतो.”

दशरथाच्या बोलण्यानें विश्वामित्र रागावला. 'आधीं देतो म्हटलंस अन् आतां नाही म्हणतोस. तूं असत्यप्रतिज्ञ आहेस. रघुवंशाच्या धवल कीर्तीला कलंक लावलास तूं.' असा त्यानें दशरथाला दोष दिला. 'इकडे आड आणि तिकडे विहीर' असें दशरथाला झालें. शेवटीं त्यानें वसिष्ठांचें मत वित्त्वारलें. 'तूं रामाला अवश्य पाठव; त्यांत त्याचें कल्याण आहे.' असें वसिष्ठांनीं सांगितलें. मनाचा धडा करून त्यानें होकार दिला. भरल्या ढोळ्यांनीं त्याची पाठवणी केली.

राम-लक्ष्मण दोघेहि विश्वामित्राचरोबर निघाले. बला आणि अतिबला अशा दोन विद्या त्याने. राम-लक्ष्मणांना शिकविल्या. त्यामुळे त्यांना वाटचालीचे श्रम झाले नाहीत. वाटेंत त्यांना ताटकेचें अरण्य लागलें. माणसांचा वास लागतांच ती राक्षसी रान दणाणीत धांवत येऊं लागली.

८ ताटकावध

“ एवं राम, मुनींद्र, लक्ष्मण तिघे गांभीर्य लीलागती
जातां, कौतुक एक अद्भुत दिसे; पक्षी नर्भीं लागती
स्वैर श्वापदसंघ धांवति भये दंती दिगंतांप्रती
जाती लंघिति काननीं, कवण हा कोल्हाळ जी संप्रती ? ५४
बारा कां सुटला ? निनाद फुटला ? कां देश बोभाटला ?
मेघांच्या पटलापरी उमटला पांशू नर्भीं दाटला
बोले राम मुनीसि पाय नमुनी, ‘ आज्ञा करा नेमुनी
काळातें दमुनी, न सोडिन शरा क्षेमस्थिती कां मुनी ? ५५
ऐशी व्याकुळ वाट कां ? मुनिवरा ! हे धांवती थारुं कां ?
मोठा घोर अचाट काननतटीं वंश क्षिती दाट कां ? ”
“ रक्षोरूप जुनाट कामीनि फिरे, साधूजनीं कंटका;
ऐकें चिन्मयनाटका रघुपती ! आली दिसे ताटका ” ५६
वार्ता ऐकति राम-लक्ष्मण अशी, तों धांवली कर्कशी
घोराकार करालदंष्ट्रवदना तद्दृष्टि बालार्कशी
हाडांच्या अळुंमाळ डोलति गळां माळा कटीं कांबळा
जिव्हा लोळतसे मुखीं लळलळा, येते धरोनी बळा ५७

दंतीं चावित सिंह कुंजर मृगें हार्तीं कितेकां धरी
पार्तीं झांकुनी ऊघडी घाडिघडी माती कर्चाग्रांवरी
कोरा काटलिया मुखीं कटकटा, ढोरांचिया शोणितें
घोरा वंश शरीर एक नटली, थोरा भया आणिते.

५८

बाळें देखुनि रामलक्ष्मण, पुढें चाटी अवाळेपरी:
हुंकारी, क्षण हा करीत, तंव ते वाढे, उडे अंबरीं
अट्टा हासुनि मट्ट मट्ट करिते, श्रीरामसंघट्टणीं
धांवे, तों क्षितिकंप हा रव उठे देवांचिये पट्टणीं

५९

येतां सन्मुख राक्षसी लघुलघू, क्षमापालवंशाग्रणी
क्रोधें दुर्धर रामवीर उठला, शिक्षावया तत्क्षणीं
तूणीं बाण गुणीं धरोनि सहसा कर्णांत आणी रणीं
हाणी ती धरणीवरी उलथली, उत्साह धाता गणी

६०

लागतां हृदयिं बाण खणाणा

ताटका उलथलीच दणाणा

त्या ध्वनीस्तव रवींदु गळाले

यक्षराक्षस पिशाच पळाले.”

६१

—आनंदतनयकृत ताटकावध

रामाच्या हातून ताटकेचा वध होतांच विश्वामित्राला ब्रह्मानंद झाला. त्यानें रामाला हृदयाशीं धरलें. तो संतोषून म्हणाला, ‘रामा, धनुर्विद्या म्हणून म्हणतात ती मीं आज पाहिली.’ तो मग दोघानांद्दि घेऊन स्वतःच्या आश्रमांत आला. तपोवनांतले सर्व ऋषि रामाला पाहायला गोळा झाले. त्यानें त्यांना वंदन केलें.

शुभ दिवस पाहून विश्वामित्रानें यज्ञदीक्षा घेतली. नित्य होमहवन चालू झालें. राम-लक्ष्मण सज्ज होऊन यज्ञमंडपाभोंवतीं पहारा करूं लागले.

एक दिवस सूर्यास्ताच्या वेळीं राक्षसांनीं हांक फोडली. पर्वत आणि शिळा मंडपावर येऊन पडूं लागल्या. रक्ता-मांसाचा वर्षाव सुरू झाला. ब्राह्मण घाबरले. त्यांच्या हातांतलीं अवदानें गळून पडलीं. त्यांनीं आपल्या रक्षणा-विषयीं रामाची प्रार्थना केली.

आलेल्या राक्षसांत सुबाहु आणि मारीच हे प्रमुख होते. रामानें एकवार त्यांच्याकडे पाहिलें. त्याच्या धनुष्यापासून झरझरां बाण सुटूं लागले. राक्षसांचीं मस्तकें अंतराळांत उडूं लागलीं. एका घटकेंत सगळे राक्षस खलास झाले. त्यांचा एक म्होरक्या सुबाहु मरून पडला आणि दुसरा मारीच लंकेत पळून गेला.

ऋषि निर्भय झाले. यज्ञ यथासांग पार पडला. येवढ्यांत मिथिलेच्या जनकराजाकडून विश्वामित्राला बोलावणें आलें. दुसऱ्या दिवशीं तो राम-लक्ष्मणांना घेऊन मिथिलेकडे निघाला. वाटेत त्यांना गौतमाचा आश्रम लागला. तिथें गौतमाची भार्या अहल्या त्याच्याच शापानें शिळा होऊन पडली होती. राम जवळ येतांच त्याच्या पायांची धूळ वाऱ्यानें उडून तिच्यावर पडली. त्यासरशीं मोठाच चमत्कार झाला. ती शिळा थरथर हालूं लागली. थोड्याच वेळांत शिळेच्या जागीं एक दिव्य स्त्री उभी राहिली. पोवळ्यासारखे तिचे ओठ. चांप्याच्या फुलासारखा वर्ण. रेशमासारखे लांबसडक केस. रंभा, उर्वशी तिच्या पुढें तुच्छ वाटाव्या. पाहाते तों समोर रामचंद्र उभा !

९ अहल्येचा उद्धार

“ मस्तकींचा मोकळा कबरीभार	सांवरोनि वीरगुंठी बांधी सत्वर	
नेत्रीं न्यहाळीत रघुवीर	विधिसुता समोर पातली	६२
जो दशरथाचा महत्पुण्यमेरु	जो का लावण्यामृतसागरु	
जो जगद्वंद्व जगद्गुरु	तो अहल्येनें देखिला	६३
अष्टभावे दाटोन ब्रह्मकन्या	साष्टांग नमी राजीवनयना	
तां श्रीराम बोले सुवचना	माते ऊठ झडकरी	६४

ऐसें ऐकतां ते वेळीं	कमलोद्भवकन्या ऊठली	
जैशी कोकिला गर्जे वसंतकालीं	तैशी स्तवन करीतसे	६५
म्हणे जयजय रामा करुणासमुद्रा	दाशरथि प्रतापरुद्रा	
हे जगद्गुरु श्रीरामचंद्रा	मज चकोरालागीं उदय तुझा	६६
श्रीरामा तूं भयरोग वैद्य सुजाण	मात्रा देऊनि निजचरणरेण	
दोष क्षयरोग दवडून	अक्षय्य केलें मजलागीं	६७
साठ सहस्र वर्षेपर्यंत	अहंदेहभूतें झडपिलें यथार्थ	
तूं पंचाक्षरी येतां रघुनाथ	भूतें समस्त पळालीं	६८
साठ सहस्र वर्षेवरी	जळतां चिंतेच्या वणव्याभीतरीं	
तूं मेघ वर्षतां झडकरी	आजि पूर्ण निवाळ्यें	६९
माझ्या कुरल केशेकरून	राघवा झाडीन तुझे चरण	
तुजवरून ओवाळून	काया टाकीन माझी हे ”	७०

—श्रीधरकृत रामविजय

आपल्या पत्नीचा उद्धार झालेला जाणून गौतम ऋषि तिथे आला. दोघांनीं मिळून आपल्या आश्रमांत रामरायाची पूजा केली. रामानें एका शिळेची सुंदर स्त्री बनवली हें वर्तमान आसपासच्या ब्राह्मणांना कळलें. त्यांना वाटलें कीं आतां चैन झाली. आपणहि एक शिळा रामाकडे नेऊन तिची फक्कड बायको बनवून घेऊं. म्हणून डोक्यावर उचलवेल तेवढा एकेक दगड घेऊन ते रामापाशीं आले आणि आपल्या बायकांच्या तक्रारी सांगून नवी सुंदर भार्या मिळवून देण्याबद्दल त्याची प्रार्थना करूं लागले.

१० ब्राह्मणांचा विनोद

अदृष्टयोगें रघुराज आला

आतां त्रियांलागीं सुकाळ झाला

चाळी शिळा सर्वाहि पर्वतींच्या
होतील रूपें सम सर्व तीच्या

७१

माझे घरीं बाइल पाहिली ते
तें पायली अन्न उभ्याच खाते
निर्लज्ज मोठी गळताति कक्षा
मला असे सुंदरिची अपेक्षा

७२

एकाक्ष कार्यास अदक्षता ही
नाकास पाहों तरि ठाव नाही
प्रत्युत्तरें दे वचना न साहे
या कारणें अन्य बधूस पाहें

७३

अदंत माझे घरिंचीच पाहें
नावें मृगाक्षी परि अंध आहे
हार्ती खुळी लंगित फार चाले
एसे बधूनें मज काय चाले ?

७४

माझे घरीं बाइल फार काळी
उठोनि खाते तरि ते सकाळीं
घरीं तुपाची तरि वाण नाही
याकारणें सुंदर नार पाहीं

७५

सुलोचना नामक बक्र डोळे
देखोनियां अंतर फार पोळे
असे महाबोस तयेस बर्क्षी
करीन मी आणिक पंकजाक्षी

७६

-नागेशकृत अहल्योद्धार

गौतमाच्या आश्रमांतून ही मंडळी पुढें निघाली ती मिथिला नगरीच्या बाहेर असलेल्या उपवनांत येऊन राहिली. तिथें त्यांना वर्तमान समजलें कीं, जनकानें सीतेचें स्वयंवर मांडलें आहे. शिवधनुष्य उचलून त्याला जो दोरी चढवील त्याला सीता माळ घालणार आहे. रामाला जिज्ञासा उत्पन्न होऊन त्यानें सीतेचा जन्म आणि शंकराचें धनुष्य यांची माहिती विश्वामित्राला विचारली विश्वामित्र सांगूं लागला :—

“पूर्वीं पद्माक्ष नांवाचा एक राजा होता. त्यानें लक्ष्मीला प्रसन्न करून घेऊन ‘तूं माझी कन्या हो’ असा वर मागितला. यांत तुझे कल्याण नाही असें लक्ष्मी सांगत असतांही त्यानें आपला हट्ट सोडला नाही. श्रीविष्णूनें मग त्याला एक महाळुंग दिलें. तें घरीं नऊ महिने ठेवल्यावर त्यांतून एक सुंदर मुलगी जन्माला आली. ती उपवर झाल्यावर राजे लोक तिला मागणी घालण्यासाठीं येऊं लागले. राजा त्यांना म्हणाला कीं, ज्याचा रंग आकाशासारखा निळा असेल त्याला मी ही कन्या देईन. हें एकून राजे खवळले आणि त्यांनीं पद्माक्षाला युद्धांत मारलें. त्या वेळीं ती कन्या यज्ञकुंडांत गुप्त झाली आणि ब्रह्मारण्यांत बाहेर निघाली. त्याच वेळीं रावण विमानांतून जात असतांना त्यानें तिला पाहिली. तिच्या रूपानें मोहित होऊन तो तिला धरावयाला निघाला. तेव्हां ती पुनश्च तिथल्या अश्विकुंडांत दडली. रावणानें तें कुंड विझवून तिथें खणलें; तों त्याला पांच रत्नें गवसलीं. तीं एका पेट्यांत घालून त्यानें आपली भार्या मंदोदरी हिला आणून दिली. दोघांनीं मिळून पेट्या उघडली तेव्हां रत्नांच्या ऐवजीं सहा महिन्यांची एक मुलगी त्या पेट्यांत दिसली. मंदोदरीनें तिला ओळखलें व रावणास सांगितलें कीं, ‘आत्तांच्या आत्तां हिला लंकेबाहेर नेऊन टाका. ही इथें राहिली तर लंकेवर विघ्न आणील.’

रावणानें ती पेट्या आपल्या नोकरांकरवीं मिथिलेजवळच्या शेतांत पुरून टाकली. पुढें जनकराजानें तें शेत एका ब्राह्मणाला दान दिलें. तो एके दिवशीं तें नांगरीत असतां ती पेट्या वर आली. उघडून पाहतो तों एक पांच वर्षांची नयनमनोहर बालिका. त्यानें तिला आणून जनकाच्या स्वाधीन केलें. जनकानें तिला आपली कन्या म्हणून वाढविली.”

विश्वामित्र म्हणाला की, “ आतां धनुष्याचा वृत्तांत सांगतो. परशुरामानें एकवीस वेळां निःक्षत्रिय पृथ्वी केली. शंकराचें धनुष्य त्याच्यापार्शीं होतें. तें घेऊन तो एक दिवस जनकाकडे आला. जनकानें त्याची पूजा केली व आंत नेऊन भोजनास बसविलें. इकडे बाहेर सीता त्या धनुष्याचा घोडा करून खेळूं लागली. परशुराम बाहेर आल्यावर, एवढ्याशा मुलीनें तें धनुष्य उचललेलें पाहून त्याला अचंबा वाटला. तो जनकाला म्हणाला की, ‘ माझें अवतारकार्य संपलें. हें धनुष्य मी तुझ्याकडेच ठेवतो. जो कोणी याला दोरी चढवील त्याला तूं ही मुलगी दे. हाच हिच्या लग्नाचा पण ठरव. ’ एवढें बोलून परशुराम निघून गेला. ”

विश्वामित्राच्या तोंडून ही हकीगत ऐकतांच रामाला तें धनुष्य कसें आहे तें पाहण्याची उत्कट इच्छा झाली. विश्वामित्रानें सांगितलें की, ‘ आपण सीतेच्या स्वयंवरालाच जाऊं म्हणजे दिसेल. ’

स्वयंवराचा दिवस उजाडला. देशोदेशींचे राजे-महाराजे जमा झाले. विश्वामित्रासह राम-लक्ष्मणहि आले. जनकानें त्यांचें स्वागत केलें. रामाला पाहून जनकाला आनंद वाटला. ‘ हा जर आपला जांबई झाला तर किती छान होईल, ’ असें तो मनांत म्हणाला. पण ‘ या नाजूक मुलाला हें धनुष्य उचलणें शक्य नाहीं ’ या विचारानें तो निराश झाला.

स्वयंवरमंडपांत सीता आपल्या सख्यांसह बसली होती. तिच्या हातांत वरमाला होती. तिचें लावण्य सर्वांचे डोळे आकृष्ट करीत होतें. सीता म्हणजे सौंदर्याची मूस होती.

११ सीतावर्णन

“ जे त्रिभुवनपतीची मुख्य राणी आदिमाया प्रणवरूपिणी
इच्छामात्रेंकरुनी

ब्रह्मांड हें घडी मोडी

७७.

ब्रह्मादिक बाळें आज्ञेंत

आपले निजगर्भीं पाळित

तिचें स्वरूपलावण्य अद्भुत

कवणालागीं न वर्णवे

७८

६७८५२३

अनंतशक्ति कर जोहून	जिच्यापुढे भक्ता यजन	
जिणें आदिपुरुषासि जागा करून	सगुणत्वासी आणिला	७९
या ब्रह्मांडमंडपामाझारीं	जनकात्मजेऐशी सुंदरी	
उपमा धावया दुसरी	कोणे अवतारीं नसेची	८०
जैसें जांबूनद्द सुवर्ण तप्त	तैसें सर्वांग दिव्य विराजत	
आकर्ण नेत्र विकसित	मुखमृगांक न वर्णवेची	८१
मुखीं झळकती दंतपंक्ति	बोलतां जिकडे पडे दीप्ति	
पाषाण ते पद्मराग होती	वाटे रत्नें विखुरलीं बोलतां	८२
पाय ठेवितां धरणी	पदमुद्रा उमटती जे स्थानीं	
तेथें वसंत आपण येउनी	लोळत भुलोनी सुवासा	८३
चंद्र-सूर्याच्या गाळिल्या ज्योति	तैशीं कर्णपुष्पें अत्यंत झळकती	
कर्णीं मुक्तघोस ढाळ देती	कृत्तिकापुंज जैसे कां	८४
आकर्णपर्यंत विशाल नयन	माजीं विलसे सोगियाचें अंजन	
कपाळीं मृगमद रेखिला पूर्ण	वरी बिजबरा झळकतसे	८५
विद्युत्प्राय दिव्यांबर	मुक्तालग चोळी शोभे विचित्र	
वरी एकावळी मुक्ताहार	पदकीं अपार तेज फांके ”	८६

—श्रीधरकृत रामविजय

सीतेची दृष्टि रामाकडे गेली. त्याचें सुंदर रूपडें पाहून तिची त्याच्यावर प्रीति जडली. ती आपल्या सखीला म्हणाली, “हा जर पति मला मिळेल, तर मी धन्य होईन.”

एवढ्यांत जनकानें तें प्रचंड धनुष्य समेत आणवलें. त्याला पाहून बहुतेकांना चळकांप सुटला. कित्येकांचा बलदर्प गळाला. सीतेच्या प्राप्तीबद्दल ते निराश झाले. जनकानें समेत उभें राहून स्वयंवराचा पण जाहीर केला:—

१ मुखचंद्र. २ मोत्यांचे घोस. ३ कस्तुरी. ४ मोत्यें लावलेली.

“जो कोणी हें धनुष्य उचलून त्याला दोरी चढवील त्याच्या गळ्यांत माझी गुणनिधान सीता माळ घालील.”

सर्वांनी पण ऐकला; पण कोणीहि उठेना. सगळे जागच्या जागीं स्तब्ध. इतक्यांत तिथें रावणाची स्वारी आली. सभा गजबजली. लोकांना वाटलें कीं, हा आतां सीतेला उचलून नेणार. रावण जनकाला म्हणाला, “मी उचलतो धनुष्य, कैलासपर्वत उचलला तिथें या धनुष्यांची काय कथा!”

१२ रावणाची फजीती

“हातें थापटिल्या भुजा, मज असा नाहीं त्रिलोकीं दुजा
मेख्ही गगनीं खुजा, सुरवरीं माझीच आधीं पुजा ”

ऐसा जल्पुनि चाप जाड, उचलों जातां, न हाले कदा
जैसा शैल मतंगजासि न ढळे, प्राहे विदेहात्मजा

८७

एका दों न ढळेचि कार्मुक करें हें नेटकें जों कळे
लावी हात बळें समग्रहि तदा तों कांहिसें आकळे
मोठी आरंभटी करुनि, चुकटी दंतावळी चावुनी
आक्रोशें अतिविक्रमें, क्षितितळीं जानुद्रया लावुनी

८८

विसां करांनीं धनु तें न तोले
न सांवरे यास्तव देह डोले
भारें त्याच्या बहु खाय झोले
त्याहीमधें रावण काय बोले

८९

“या भूपें पण जिंकिला उभविलें कोदंड चंडाकृति
महोदंड उदंड दंड करिती शाबास ! माझी धृती ! ”
डोले बोलत बोल तों न धरवे, गेलाचि झोला भला
आलें चाप अपाप त्यावरि उरीं तो भूतळा पातला

९०

आला भूमितळासि गर्वपुतळा पिंजारुनी कुंतला
चापातें उखळावया बळ खळा नाहींच उत्संखळा
सर्वांगीच कळा, विटे मुखकळा, झाला भुजामोकळा
वाजे ऊर गळा, स्वदेह सगळा झिजाडितां आगळा

९१

ओकी रक्त भडाडुनी दडपतां वक्षःस्थळाची फळी
सर्वांगें ढकले न लेशहि ढळे, भूमी भुजा आफळा
शेखीं देखुनि अप्रयत्न जनकें दीर्घप्रयत्नें दया
केली ओढुनि काढितां शिवधनु, देखे स्वभाग्योदया

९२

—आनंदतनयकृत सीतास्वयंवर

रावण उताणा पडला. तें धनुष्य त्याच्या उरावर कोसळलें. त्याची प्राणांतिक अवस्था झाली. पण तें धनुष्य बाजूला काढून रावणाला उठवायला कोणीहि पुढें येईना. तें पाहून जनकानें उद्देगानें म्हटलें, 'आज पृथ्वी निर्वीर झाली काय ?'

तेव्हां विश्वामित्रानें रामाला खूण केली. राम उठून धनुष्याकडे गेला. लीलेनें त्यानें तें धनुष्य उचललें. दोरी चढवण्यासाठीं तो तें वांकवूं लागला. त्यासरशीं तें काडकन् मोडलें. मोठा आवाज झाला. भूमंडळ हबकलें. शेष हादरला. सभाजन थोडा वेळ मूर्च्छित झाले. रावण खालीं मान घालून तेथून चालता झाला. ऋषिजनांना आनंद वाटला. सीता पुढें आली आणि हातांतली माळ रामाच्या गळ्यांत घालून तिनें त्याच्या पायांवर मस्तक ठेवलें.

जनकानें अयोध्येंत दशरथाला कुंकुमपत्र लिहिलें. तो लवाजम्यासह मिथिलेस आला. जनक त्याला सामोरा गेला. राम त्याच्या पायां पडला. त्यानें रामाला पोटाशीं धरलें. लग्नाचीं देवदेवकें बसलीं. न्हाणीं झालीं; उष्टी हळद, रुखवत वगैरे उपचार झाले. राम लग्नमंडपांत आला. जनकानें त्याला रत्नाच्या चौरंगावर बसवून त्याचे पाय धुतले. सुमेधेनें सोन्याच्या झारीतून पाणी घातलें. मधुपर्क झाला. लग्नघटका भरली. 'सुमुहूर्त सावधान' झालें. मंगल वाद्यें वाजलीं; अंतःपट दूर झाला. सीता रामाची भार्या झाली.

जनकाची दुसरी मुलगी कुर्मिला हिने त्याच मंडपांत लक्ष्मणाला वरलें. कुशध्वजाच्या दोघी कन्या मांडवी आणि श्रुतकीर्ति यांनी अनुक्रमें भरत आणि शत्रुघ्न यांच्या गळ्यांत माळा घातल्या. त्या चारहि सुना पाहून दशरथाला आनंद झाला. चार दिवसपर्यंत थाटाचा लग्नसोहळा झाला. जनकानें जांवयांना अपार आंदण दिलें.

वरात घेऊन दशरथ अयोध्येला जाण्यासाठीं निघाला. वाटेंत एकाएकीं अपशकुन होऊं लागले. थोड्याच वेळांत भार्गवराम त्यांना आडवा आला. सगळे लोक भ्याले. प्रलयाग्नि जाळायला आला असें त्यांना वाटलें. भ्याला नाही तो एकटा श्रीराम. तो सर्वांच्या पुढें झाला.

रामानें पुढें होऊन भार्गवाला वंदन केलें. भार्गव त्याला रागानें बोलला, 'शिवधनुष्य मोडून टाकल्याबद्दल तुला जो गर्व झाला आहे, त्याच छेदन करण्यासाठीं मी आलों आहे. तुला सामर्थ्य असलं तर हें माझं धनुष्य घे आणि याला बाण जोडून दाखव. नाहीतर मला शरण ये.'

रामानें त्याच्या हातांतलें धनुष्य घेतलें आणि क्षणार्धांत बाण लावून आकर्ण ओढलें. भार्गव आश्चर्यचकित झाला. त्याचा गर्वभार उतरला. आपला अवतार समाप्त झाल्याची त्याला जाणीव झाली. तो रामाला शरण गेला. राम त्याला म्हणाला:—

“तूं ब्राह्मण आहेस म्हणून मी तुझ्यावर बाण टाकणार नाही. पण माझा जोडलेला बाण फुकटहि जाणार नाही. तेव्हां यानें मी तुझा स्वर्गमार्ग बंद करू का पृथ्वीवरची गति बंद करूं तें सांग.”

भार्गवरामानें 'स्वर्गमार्ग बंद कर' म्हणून सांगतांच रामाचा बाण ऊर्ध्व गतीनें सुटला. आलेलें संकट टळलें. वरात अयोध्येंत आली. रामानें सीतेसह गृहप्रवेश केला. नगरांत आनंदीआनंद झाला.

अयोध्याकांड

विवाहसोहळा आटपून परत आल्यावर कैकेयीच्या भावानें भरत-शत्रुघ्नांना आजोळीं नेलें. राम-लक्ष्मण दशरथाची सेवा करूं लागले. रामानें तर राज्यकारभारांत लक्ष घालून दशरथावरचा भार बराच हलका केला. तें पाहून त्यानें रामाला यौवराज्याचा अभिषेक करण्याचें मनांत आणलें. वसिष्ठ आणि प्रधानमंडळी यांनीं त्याच्या विचाराला संमति दिली. मुहूर्त ठरला. आमंत्रणें गेलीं. नगर शृंगारलें गेलें. राम आपला राजा होणार म्हणून प्रजा हर्षभरित झाली.

होमहवनाची सिद्धता झाली. पुण्यनद्यांचें जल आणवलें. ब्राह्मण जपाला बसले. वसिष्ठांनीं राम-सीतेला उपोषण करायला लावलें. त्यांच्या हातून ब्राह्मणांना दानें देववलीं.

कैकेयीची मंथरा नांवाची एक माहेराहून आणलेली दासी होती. तिनें राजवाड्याच्या गच्चीवर उभें राहून नगरशोभा आणि मंडपशोभा पाहिली. लोकांच्या उत्साहाला भरती आलेली तिला दिसली. वाड्यांतली गडबड तर तिच्या कानांवर आदळतच होती. हें सगळें रामाच्या राज्याभिषेकासाठीं चाललें आहे हें समजतांच तिच्या मनांत एका दुष्ट कल्पनेचा उदय झाला. ती घांवतच कैकेयीकडे आली.

“देवि, उद्यां रामाला राज्याभिषेक होणार म्हणे.” ती म्हणाली.

“असं का ! फार छान. आनंदाची गोष्ट सांगितलीस. हें घे तुला बक्षीस.” असें म्हणून कैकेयीनें आपल्या गळ्यांतला हार काढून तिच्या गळ्यांत घातला.

“जळो तुझें तें बक्षीस ! तुझी बुद्धि ठिकाणावर आहे का ! राजानं भरताला आजोळीं पाठवून दिलें. देशोधडीला लावलं म्हणेनास. आणि पाठीमागून रामाला राज्यावर बसवण्याचं हें कारस्थान शिजवलं.”

“ यांत कसलं आहे कारस्थान ? राज्याचा अधिकारी रामच आहे. सगळ्या भावांत तोच मोठा. मला तर माझ्या भरतापेक्षांही राम. आवडतो. आपल्या जन्मदात्या आईवर नसेल एवढी त्याची माझ्यावर भक्ति आहे. ”

“ भोळी ग भोळी ! म्हणे माझ्यावर 'भक्ति' आहे ! तो एकदां राज्यावर बसूं दे, म्हणजे बघ तुझे कसे वनवास लावील ते ! भरताला तर आतां अयोध्या अंतरलीच. आला तर रामाच्या पायाचा दास म्हणून त्याला राबावं लागेल. दशरथ महाराजांनीं तुला फसवलं बरं ! लाडकी लाडकी म्हणून प्रेमाचं नाटक केलं अन् शेवटीं गळा कापला. ”

मंथरेची मात्रा कैकेयीला लागूं पडूं लागली. विष भिन्नत चाललें. थोडा वेळ विचार केल्याअंतीं मंथरेचें बोलणें सत्य आहे असें तिला वाटलें. ती म्हणाली :—

“ मंथरे, आतां मी काय करूं ? मला तर वाटतं कीं आतां वेळ निघून गेली. ”

“ अजून नाहीं गेली. अजून तुझ्या हातांत डाव आहे. ” असें म्हणून मंथरेनें तिला कसली तरी कानगोष्ट सांगितली.

त्यासरशीं कैकेयी ताबडतोब क्रोधागारांत गेली. अलंकार इतस्ततः फेकून दिले. जमिनीवर लोळण घेतली, आणि तळमळत पडली. थोड्या वेळानें दशरथ तेथें आला. त्याला हा प्रकार काय आहे तें समजेना. तो तिची मन-घरणी करूं लागला. बऱ्याच वेळानें ती एकदांची बोलली :—

“ माझे मागचे दोन वर मला आत्तां पाहिजेत. ”

“ मग घे कीं. कोण नाहीं म्हणतो ? काय हवं तें माग. ” राजा म्हणाला.

“ माझ्या भरताला राज्य मिळावं हा एक वर अन् राम चौदा वर्षे वनवा-साला जावा हा दुसरा ! ” कैकेयीनें मागितलें.

दशरथाच्या मस्तकावर वज्राघात झाला. तो तिला नाना प्रकारें काकुळती आला. पण कैकेयी आपला हेका सोडीना. दशरथाला नाहीं म्हणतां येईना. कारण तो वचनबद्ध झाला होता. रडत रडत त्यानें ती रात्र काढली. त्याच्या सगळ्या आकांक्षांवर कुन्हाड पडली.

सकाळीं त्यानें सुमंत्राकरवीं रामाला बोलावणें घाडलें. राम येऊन हात जोडून पुढें उभा राहिला. दशरथानें कैकेयीचा हेतु त्याला सांगितला. रामानें क्षणभरहि विचार न करतां राजाला सांगितलें कीं, ' भरताला सुखानें राज्य करूं दे. मी वनवासाला जातो.'

रामानें कौसल्येच्या महालांत जाऊन तिला सारां वृत्तांत सांगितला. ती त्याला मिठी मारून रडूं लागली. ' रामा, नकोरे वनाला जाऊं ! मी कशी जगूं तुझ्यावांचून !'

“ आई, शोक आवर. मी कर्तव्यानं बांधलों आहे. पित्याचं वचन सत्य करणं हें पुत्राचं मुख्य कर्तव्य आहे.” तो म्हणाला. नाना प्रकारें तिची समजूत करून तो तिथून बाहेर पडला. वनवासांत आपल्या मुलाचें संरक्षण करावें म्हणून कौसल्येनें पंचमहाभूतांची प्रार्थना केली.

१३ कौसल्येची पंचमहाभूतांस प्रार्थना

“ ते आदिपुरुषाची जननी	वना निघतां चक्रपाणि	
पंचभूतांसी कर जोडोनी	प्रार्थना करी भावार्थें	९३
धरणीसि कौसल्या विनवित	माते ! तुझा श्रीराम जामात	
यासी रक्षीं यथार्थ	निजस्वें कळानियां	९४
ज्या पंथें जाईल कमलपत्राक्ष	त्यांच पंथें असोत सुफल वृक्ष	
नाना संकटीं विरूपार्क्ष	रक्षो यासि सर्वदा	९५
रातोत्पल कमलें पूर्ण	त्याहून सुकुमार चरण	
त्यांचिया चरणीं खडेपाषाण	रुतों नेदी अबनीये	९६
उदकासि कौसल्या म्हणत	रघुवीर होईल तृषाक्रांत	
नदी-सरोवरें समस्त	पूर्ण उदकें ठेवीं कां	९७
म्हणे विश्वप्रकाशा चंडकिरेणा	तूं रक्षीं आपुले कुलभूषणा	
तुझीं किरणें मनमोहना	स्पर्शों नेदी सर्वथा	९८

लोकप्राणेश प्रभंजना	लघु माझिया रघुनंदना	
तुझिया गुणें धुळी नयनां-	मार्जी न जावी सर्वथा	९९
उष्णें शिणतां रघुनाथ	तूं मंद मंद येई मारुत	
जेणें सुखावे अवनिजाकांत	करिं ऐसें प्राणेशा	१००
अंबरां तूं निर्विकार पाहीं	शब्दविषय तुझे ठायीं	
मंजुळ शब्द तुझे हृदयीं	अंडजै करोत सर्वदा ”	१०१

-श्रीधरकृत रामविजय

सगळ्या अयोध्येत ही दुष्ट वार्ता पसरली. राजवाड्यापुढें प्रजाजनांची गर्दी लोटली. 'रामचंद्रा ! वनांत जाऊं नको. आम्हांला टाकूं नको.' हा एकच सर्वांचा आक्रोश. रामाच्या बरोबर लक्ष्मणानेहि जाण्याचें ठरविलें. नंतर राम सीतेच्या महालांत गेला. 'सीते ! मी कैकेयीच्या आशेनें पितृवचन सत्य करण्यासाठीं वनांत चाललों. चौदा वर्षांनीं परत येईन. तोंवर तूं इथें राहून माझ्या मातांची सेवा कर.' राम तिला बोलला.

१४ सीतेची रामास विनवणी

“ ऐकोनि श्रीरामाचें वचन	हृदयीं लागला तो वाग्बाण	
अश्रुपूर्ण झाले नयन	अधोवदन जानकी	१०२
पतिवियोगाचें दुःख	तेणें कोरडें केलें मुख	
हारपलें सकळ सुख	परम दुःख बोढवलें	१०३
दुःखें झाली कासाविसी	मग लागली पतिपायांसी	
काय बोलली श्रीरामासी	तें सावकाशीं अवधारा	१०४
राज्यां असतां श्रीरामासी	सेवा वांटिली सेवकांसी	
ते मी एकली वनवासी	सर्वस्वेंसी सेवीन	१०५

सर्वे सेवेचा निजस्वार्थ	मज लाभेल वनांत	
तूं सर्वज्ञ श्रीरघुनाथ	माझा मनोरथ पुरवावा	१०६
मग बोलिला रघुनंदन	नेणसी ^२ वनवासाचें चिन्ह	
वनवासीं दुःख दारुण	सावधान अवधारीं	१०७
वनीं वनफळांचा आहार	तृणपर्णांचा शेजार	
शीत उष्ण निरंतर	दुःख दुर्धर वनवासीं	१०८
तूं तंव रायाची राजबाळा	अतिशयैसी वेल्हाळा	
वनीं द्वंद्वदुःख उमाळा	तूं अबळा केविं साहसी?	१०९
ऐकोनि द्वंद्वबाधावचन	सीता जाली हास्यवदन	
जवळी असतां रघुनंदन	द्वंद्वबंधन बाधीना	११०
वृकव्याघ्रपंचानन	त्यांचा आत्मा रघुनंदन	
तो तूं जवळी असतां जाण	द्वंद्वबंधन मज कैचें ?	१११
जवळी असतां रघुटिळक	कंटक होती निःकंटक	
विष तें होय पीयूख	परम सुख वनवासीं	११२
तुज सांगातें वनवास	तो मज बैकुंठ कैलास	
तुज वेगळा संसार वोस	दुःख असोस मज तेव्हां	११३
कृपाळु तूं हृषीकेशी	ऐसीं बिरुदें तूं वाहसी	
तरी मज न्यावें वनासी	निजसेवेसी दास्यत्वा	११४
म्हणोनि धरिले दोन्ही चरण	गाहिंवरें गळताति नयन	
जालें पतिपादप्रक्षाळण	श्रीराम पूर्ण तुष्टला ”	११५

—एकनाथकृत भावार्थ रामायण

राम, सीता आणि लक्ष्मण यांची सिद्धता झाली. त्यांनी दशरथ, वसिष्ठ आणि माता यांना नमस्कार केला. येवढ्यांत सुमत्रानें रथ जोडून दारीं आणला. तिघोंहि रथांत बसलीं. रथ चालू झाला. सर्वांनीं हंबरडा फोडला. राजवाड्यांत एकच आकांत झाला. कौसल्येचें हृदय दुभंग झालें. दशरथ मूर्च्छित पडला. नगरवासी लोक तर घरेंदारे टाकून रथामागून धावूं लागले. अग्निहोत्री चालले. पंडित चालले. सज्ञान-अज्ञान सगळेच निघाले.

१५ अयोध्येंतल्या प्रजेचा विलाप

“ जेधवां प्रभु तो निघे सहसा वनाप्रति जावया
पौर ते रडती, समस्तहि टाकित्ती द्रविणालया
त्या रथासह धांवती, पडती पथीं किति कर्मळें
‘ हा ’ असें वदती मुखें नयनांतुनी गळती जळें

११६

लोक सर्वहि शोकविव्हल ओकें टाकुनि धांवले
कीं तृषाकुल सर्व ते अमृताशय्याप्रति पावले
रोधित्ती रथमार्ग पाहति रामचंद्रमुखाकडे
बहिंबेष्टितें विद्यदंबुदसाम्य तें प्रभुला घडे

११७

लोक ते कर जोडुनी म्हणती वियोग न साहवे
स्पष्ट संयमनीसमान पुरीस आज न पाहवे
त्वत्पदांकित काननीं विचरूं जसे सुर नंदनीं
सर्व सौख्य असे त्वदास्यविलोकनीं पदवंदनीं

११८

त्वत्पदाब्जवियोगतापित चित्त हें न रमे घरीं
न श्रुतिप्रतिपाद्य वस्तुविचार सार कथांतरीं

१ श्रीमंत घरे. २ दुःखानें. ३ घर. ४ अमृतसरोवर. ५ मोरांनीं वेढलेला. ६ विजाळ मेघ. ७ यमपुरी. ८ तुझें मुख पाहण्यांत. ९ आत्म-विचार.

- न सरालसकेलिलालस सुंदरी भुजबंधनी
 * सर्व सौख्य असे त्वदास्यविलोकनी पदवंदनी ११९
 त्वत्पदाब्जवियोगताप हरावया बळ सारसी
 पाहतां न दिसे, नसेचि निशाकरीं, न सुधारसी
 राघवा ! मग शक्ति कोटुनि सर्पवेष्टित चंदनी ?
 सर्व सौख्य असे त्वदास्यविलोकनी पदवंदनी १२०
 पन्नगाश्रित गेह सिंहगुहाच कीं पितृकानन
 बंधनालय यातनास्थळ कीं सकोप यमानन
 वाटते नगरी तशी तुजवांचुनी रघुनायका !
 दे स्वपांद्समागमामृत सर्वदा सुखदायका ” १२१

—मोरोपंतकृत छंदोरामायण

रामरायानें रथाखालीं उतरून लोकांना नाना परींनीं विनवले. पण कोणीं ऐकलें नाहीं. रथाचा माग सोडला नाहीं. त्या रात्रीं रामानें तमसा नदीच्या तीरावर वस्ती केली. सीतेसह तृणशय्येवर शयन केलें. लोकहि आजूबाजूच्या वृक्षांखालीं झोंपले. ते आपली पाठ सोडणार नाहींत हें जाणून त्यांना त्रास होऊं नये म्हणून रामानें एक युक्ति योजिली. मध्यरात्रीं उठून त्यानें सुमंत्राला रथ जोडायला सांगितलें. सगळीं रथांत बसलीं. लोकांना चकवण्यासाठीं रथ थोडा वेळ अयोध्येच्या रोखानें चालवला आणि मग तमसेला जिथें पायउतार होता तिथून पलीकडे नेऊन ते पुढच्या मार्गाला लागले.

दुसऱ्या दिवशीं सूर्यास्ताच्या वेळीं राम मागीरथीच्या तीरावर आला. वडाचा चीक काढून राम-लक्ष्मणांनीं आपले जटाजूट कायमचे बांधून टाकले. गुहक नांवाचा निषादांचा राजा रामभक्त होता. आपला स्वामी आला आहे असें ऐकून तो त्याच्या दर्शनाला आला. त्यानें रामापुढें लोटांगण घातलें देव-भक्त प्रेमसुखांत रंगले. सकाळीं त्यानेंच नावाडी बोलावून आणून राम-

रायाला नौकेंतून गंगेपार केलें. सुमंत्र दुःखविव्हळ होऊन तिथूनच मार्गें परतला.

सुमंत्र अयोध्येंत आल्यावर दशरथानें, राम कसा वनांत गेला तें त्याला विचारलें. सुमंत्रानें सर्व वृत्तांत निवेदिला. 'कसारे माझ्या बाळाला वनांत टाकून तूं परत आलास ?' म्हणून दशरथ रडूं लागला. गळाला अडकलेल्या माशासारखा तो तळमळूं लागला. पुत्रवियोगाचा अग्नि त्याचें हृदय जाळूं लागला. 'रामा, धांव !' म्हणून त्यानें हांक फोडली. तेच शब्द शेवटचे ठरले. दशरथाचे प्राण कुडी सोडून रामाकडे उडून गेले. चार पुत्र असून दशरथाच्या अंतकाळीं एकहि त्याला मांडी देऊं शकला नाही.

दशरथाच्या सर्व राण्या त्याच्याभोंवतीं बसून ऊर पिटूं लागल्या. आर्धी सापानें दंश करावा आणि त्यावर विंचवानें नांगी मारावी त्याप्रमाणें आर्धी पुत्रवियोगाचें दुःख आणि त्यांत पतीचें निधन, अशा दुहेरी दुःखांत कौसल्या-सुमित्रा सांपडल्या. सगळें अयोध्यानगर तुंबळ शोकांत बुडालें.

दशरथाचें प्रेत तेलाच्या द्रोणींत घालून ठेवून वसिष्ठांनीं भरताला आणण्यासाठीं सुमंत्राला पाठवलें. सुमंत्रानें त्याला ताबडतोब आणलें. दशरथाचें प्रेत पाहून भरत धरणीवर लोळूं लागला. तशांतच राम वनवासाला गेल्याची वार्ताहि त्याला कळली. त्यामुळें तर त्याचें सारें धैर्य गळालें. तो अंतरांत खचला.

नंतर तो आपल्या मातेला भेटायला गेला. तिच्या गांवीं पतिमरणाच्या दुःखाची वार्ताहि नव्हती. आतां आपला भरत राजा होणार, आपण राजमाता होणार याच आनंदांत ती निमग्न होती. भरत भेटतांच तिनें त्याला हृदयार्शी कवटाळलें. 'आई, असं कसं झालं ग !' म्हणून भरतानें विचारतांच ती हृष्टपुष्ट होऊन सांगूं लागली :—

“माझ्या लाडक्या बाळा ! तुझ्या भाग्यानंच या सर्व गोष्टी अल्पकाळांत घडून आल्या. रामाला चौदा वर्षे वनवासाला मी पाठवलं आणि तुझ्यासाठीं अयोध्येचं राज्य मिळवलं. रामाचा वियोग असह्य होऊन तुझ्या पित्यानं प्राण सोडला. आतां तूं राजा झालास. माझा बाळ राजा झाला !”

आईचे हे शब्द ऐकून भरताला शिसारी आली. ही माणूस का राक्षसीण असा त्याला भ्रम पडला. त्याने तिची कठोर शब्दांत निर्भर्त्सना केली.

१६ भरतानें केलेला कैकेयीचा धिक्कार

“ वृत्तांत सांगे भरतासि माय
आनंद जीचा त्रिजर्गी न माय
भेदूनि वक्षःस्थल शब्द तीचा
करी महाक्षोभ महामतीचा

१२२

जाळील तीतें निज दृष्टिपातें
पाहे असा हालविनाच पातें
म्हणे ‘ अबो ! पापिणि, पापरूपे !
जळो तुझें तोंड ! जड^३स्वरूपे ’

१२३

जाळीन हें तोंडचि जाण आधीं
मुखें जया देशि अनंत आधीं
न माय तूं वैरिणि होसि साची
माझे मनीं भाव खरा असाची

१२४

केला तुवां देखत भर्तृघात
क्षणें तिवांटा रचिल्या तिघांत
शत्रुघ्न-मी, लक्ष्मण-राम जोडे
राजा तिजा, तसि अनर्थ जोडे

१२५

वना धाडिलें जेधवां रामराया
तुवां हेतु केला स्वभर्ता मराया

१ मूर्ख. २. मनोव्यथा. ३ तीन वाटा.

रायाला नौकेतून गंगेपार केलें. सुमंत्र दुःखविण्ढळ होऊन तिथूनच मार्गें परतला.

सुमंत्र अयोध्येंत आल्यावर दशरथानें, राम कसा वनांत गेला तें त्याला विचारलें. सुमंत्रानें सर्व वृत्तांत निवेदिला. 'कसारे माझ्या बाळाला वनांत टाकून तूं परत आलास ?' म्हणून दशरथ रडूं लागला. गळाला अडकलेल्या माशासारखा तो तळमळूं लागला. पुत्रवियोगाचा अग्नि त्याचें हृदय जाळूं लागला. 'रामा, धांव !' म्हणून त्यानें हांक फोडली. तेच शब्द शेवटचे ठरले. दशरथाचे प्राण कुडी सोडून रामाकडे उडून गेले. चार पुत्र असून दशरथाच्या अंतकाळीं एकहि त्याला मांडी देऊं शकला नाहीं.

दशरथाच्या सर्व राण्या त्याच्याभोंवतीं बसून ऊर पिटूं लागल्या. आधीं सापानें दंश करावा आणि त्यावर विंचवानें नांगी मारावी त्याप्रमाणें आधीं पुत्रवियोगाचें दुःख आणि त्यांत पतीचें निधन, अशा दुहेरी दुःखांत कौसल्या-सुमित्रा सांपडल्या. सगळें अयोध्यानगर तुंबळ शोकांत बुडालें.

दशरथाचें प्रेत तेलाच्या द्रोणींत घालून ठेवून वसिष्ठांनीं भरताला आणण्यासाठीं सुमंत्राला पाठवलें. सुमंत्रानें त्याला ताबडतोब आणलें. दशरथाचें प्रेत पाहून भरत धरणीवर लोळूं लागला. तशांतच राम वनवासाला गेल्याची वार्ताहि त्याला कळली. त्यामुळें तर त्याचें सारें धैर्य गळालें. तो अंतरांत खचला.

नंतर तो आपल्या मातेला भेटायला गेला. तिच्या गांवीं पतिमरणाच्या दुःखाची वार्ताहि नव्हती. आतां आपला भरत राजा होणार, आपण राजमाता होणार याच आनंदांत ती निमग्न होती. भरत भेटतांच तिनें त्याला हृदयाशीं कवटाळलें. 'आई, असं कसं झालं ग !' म्हणून भरतानें विचारतांच ती हृष्टपुष्ट होऊन सांगूं लागली :—

“माझ्या लाडक्या बाळा ! तुझ्या भाग्यानंच या सर्व गोष्टी अल्पकाळांत घडून आल्या. रामाला चौदा वर्षे वनवासाला मी पाठवलं आणि तुझ्यासाठीं अयोध्येचं राज्य मिळवलं. रामाचा वियोग असह्य होऊन तुझ्या पित्यानं प्राण सोडला. आतां तूं राजा झालास. माझा बाळ राजा झाला !”

आईचे हे शब्द ऐकून भरताला शिसारी आली. ही माणूस का राक्षसीण असा त्याला भ्रम पडला. त्याने तिची कठोर शब्दांत निर्मर्त्सना केली.

१६ भरतानें केलेला कैकेयीचा धिक्कार

“ वृत्तांत सांगे भरतासि माय
आनंद जीचा त्रिजर्गी न माय
भेदूनि वक्षःस्थल शब्द तीचा
करी महाक्षोभ महामतीचा

१२२

जाळील तीतें निज दृष्टिपातें
पाहे असा हालविनाच पातें
म्हणे ‘ अबो ! पापिणि, पापरूपे !
जळो तुझें तोंड ! जडस्वरूपे ’

१२३

जाळीन हें तोंडचि जाण आधीं
मुखें जया देशि अनंत आधीं
न माय तूं वैरिणि होसि साची
माझे मनीं भाव खरा असाची

१२४

केला तुवां देखत भर्तृघात
क्षणें तिवांटा रचिल्या तिघांत
शत्रुघ्न-मी, लक्ष्मण-राम जोडे
राजा तिजा, तसि अनर्थ जोडे

१२५

वना धाडिलें जेधवां रामराया
तुवां हेतु केला स्वभर्ता मराया

१ मूर्ख. २. मनोव्यथा. ३ तीन वाटा.

अहा ! राम-सीता अशा दंपतीतें
वना धाडिलें, मारिलें कां पतीतें ?

१२६

नकळत पतिताचें खादलें अन्न बोकी
तरि पतित नव्हे तो, पापरूपे ! अवो कीं
म्हणुनि उदरिं तूझ्या देह हा जन्मला गे !
त्यजिन तरि मला हें पाप तूजें न लागे १२७

हे अग्नितापित घृतांत तनू जळेना
प्रत्यक्ष तो कर्षिहि प्रावक आतळेना
रामापराधिनि सुतास शिवेल कां जी
घे ब्राह्मणोत्तम न अंत्यजपात्र कांजी

१२८

मारील सद्य मज, खाइन त्या विखातें
कीं पापियासि निज पातक जेविं खातें
तूं पापिणी ! त्वरित जाशिल रौरवासी
होशी सदा निरयदारुणलोकवासी ! १२९

धिकारूनी गोष्टि मातेसि सांगे
कौसल्येच्या ये गृहा सानुरागें
त्यातें देखे जेधवां राममाय
श्रीरामाचा शोक लोकीं न माय

१३०

मोकळा करुनि कंठ तेधवां
आठवूनि मनिं जानकीधवा
ते रडे भरतही तसा रडे
जोंवरी नयन होति कोरडे ”

१३१

अहा ! राम-सीता अशा दंपतीतें
बना धाडिलें, मारिलें कां पतीतें ?

१२६

नकळत पतिताचें खादलें अन्न बोकी
तरि पतित नव्हे तो, पापरूपे ! अबो कीं
म्हणुनि उदरिं तूझ्या देह हा जन्मला गे !
त्यजिन तरि मला हें पाप तूझें न लागे १२७

हे अग्नितापित घृतांत तनू जळेना
प्रत्यक्ष तो कर्षिहि पावक आतळेना
रामापराधिनि सुतास शिवेल कां जी
घे ब्राह्मणोत्तम न अंत्यजपात्र कांजी

१२८

मारील सद्य मजं, खाइन त्या विखातें
कीं पापियासि निज पातक जेविं खातें
तूं पापिणी ! त्वरित जाशिल रौरवासी
होशी सदा निरयदारुणलोकवासी ! १२९

धिकाखनी गोष्टि मातेसि सांगे
कौसल्येच्या ये गृहा सानुरागें
त्यातें देखे जेधवां राममाय
श्रीरामाचा शोक लोकीं न माय

१३०

मोकळा करुनि कंठ तेधवां
आठवुनि मनिं जानकीधवा
ते रडे भरतही तसा रडे
जोंवरी नयन होति कोरडे ”

१३१

वसिष्ठांनीं मग भरताचें सांत्वन केलें. त्याला रामभेंटीचें आश्वासन दिलें. त्याच्याकडून दशरथाला अग्नि दिला. तेराशे दिवसपर्यंत सगळें क्रियाकर्मांतर करवलें. चौदाव्या दिवशीं भरत, शत्रुघ्नासह मोठा दळभार घेऊन रामभेटीसाठीं वनांत निघाला. वसिष्ठ आणि इतर ब्राह्मण त्याच्या सांगातीं निघाले. कौसल्या आणि सुमित्राहि चालल्या. अयोध्येंतले बरेचसे प्रजाजनहि चालले. सुमंत्र त्यांचा वाटाड्या झाला.

तमसा नदीवर त्यांना गुह भेटला. राम इथें कसा आला, कुठें बसला, कुठें झोंपला तें त्यानें भरताला दाखवलें. रामाचीं पावलें जिथें उमटलीं होतीं, तिथली धूळ उचलून भरतानें कपाळीं लावली. गुहकानें त्यांनाहि गंगेंतून पलीकडे नेलें. तिथून ते भरद्वाजाच्यां आश्रमाला आले. भरद्वाजानें सर्वांचें स्वागत केलें. वसिष्ठादि ऋषीश्वरांची षोडशोपचारें पूजा केली. आपल्या आश्रमांत सर्वांना थाटाचें भोजन देण्याचा त्यानें बेत केला. त्यासाठीं त्यानें आपल्या तपःसामर्थ्यानें साक्षात् स्वर्ग खालीं आणला.

१७ भरद्वाजाश्रमांतला भोजनसमारंभ

“ भरद्वाज महामुनी	बैसनियां अनुष्ठानीं	
स्वर्ग आणि आकर्षुनी	पूजेलागोनी आश्रमा	१३२
घरें चत्वरें पट्टिशाला	अश्वशाला गजशाला	
जना बैसावया विश्रामशाला	अतिविशाला विचित्र	१३३
चित्रवन नंदनवन	येथें आणिलें आनंदवन	
तेणें आश्रम शोभायमान	राजे ऋषिजन विस्मित	१३४
घृतकुल्या मधुकुल्या	आम्रसें वापी भरल्या	
इक्षुरसें नदी वाहूं लागल्या	सरिता भरल्या दधिदुग्धें	१३५
नानापरीच्या शिखरिणी	तेणें भरल्या पोखरिणी	
शर्करांचे प्रवत धरणी	फळश्रेणी स्वादिष्ट	१३६

चंपक करुणद्रुम मांदार	पारिजातादि विचित्र हार	
पूजावया ऋषि राजकुमर	सुमनसंभार सुवासी	१३७
उगाळून शुद्ध चंदन	भरिले कनकाचे रांजण	
षड्सेंसी दिव्यान्न	नाना प्रक्वान्नें परवडी	१३८
ऐसीं दिव्यान्नें पूर्णताटीं	नानारसीं भरिल्या वाटी	
परमानंदें पडे मिठी	शाखां गोमटीं लोणचीं	१३९
ठायीं ठायीं अतिनिर्मळ	सुवासिक शीतळ जळ	
सेवितांचि पै तात्काळ	सबाह्य सकळ निवताती	१४०
दिव्यांगना अतिसुंदरी	विंजणें घेवोनियां करीं	
वीजितात आपुले करीं	त्यांसी जेवणारीं भुलिजेती	१४१
पाहतां त्यांच्या तोंडांकडे	जेवण अंतरलें पुढें	
जेवणार जाले वेडे	अंगनांकडे पहातांची	१४२
त्यांच्या मुखाचा पाहतां वास	देखतां हावभाव विलास	
हातींचा हातीं राहिला घांस	जाला स्पर्श वायेंसाचा	१४३
जेवण अंतरलें बापुडें	सचैल खान करणें घडे	
सकामी ठकले रोकडे	आति तडफडें चडफडती	१४४
श्रीरामाचे निजभक्त	अंगनामुखीं नव्हेती आसक्त	
ग्रासोग्रासीं राम स्मरत	जाले तृप्त स्वानंदें	१४५
वासिष्ठ ताटीं परवडी चोख	तैसेंचि ताट सेविती रंक	
उंच नीच नाहीं देख	जेविलें कट्टक समतृप्ति	१४६
क्षुधा हरपली तेथ	तृष्णा तृष्णेशीं जाली तृप्त	
तृप्त जालें सैन्य समस्त	कोणी अतृप्त असेना	१४७

भरत आणि शत्रुघ्न	ऋषीं केलें शुद्धाचमन	
सभा बैसली प्रसन्नवदन	सुख संपूर्ण सर्वांसी	१४८
टिळेमाळा गंधाक्षता	विडे दिधले समस्तां	
पूजितां श्रीरामाच्या भक्तां	उल्हासता भरद्वाजा	१४९
वनें घमघमीत मनोहर	परागें उधळती सपूर	
सामगायनें मधुर	तैसे अमर रुणझुणती	१५०
कोकिळा वाक्यें कूजती	वेदांत पारवीं घुमघुमती	
तांडवें नाचे उमापति	तैसे नाचती मयूर	१५१
विवेकद्राक्षांचे घड	देखतां डोळ्यांचें पुरे कोड	
सकळ गोडिया ते गोड	गोड सुरवाडी सेविलिया	१५२
हा हा, हू हू गंधर्व दोनी	मधुर स्वरें गातीं गाणीं	
रंभा उर्वशी विलासिनी	रंगीं नाचणी नाचती	१५३
प्रकाश न लोपे सूर्यापुढें	ऐसे रत्नदीप चोखडे	
उजळले वाडेंकोडें	चहूंकडे लखलखितु	१५४
प्रतिपुरुषीं भिन्न वोवरी	रत्नमंचक त्यामाझारी	
पुरुषाप्रति पांच नारी	सेवेवरी तिष्ठती	१५५
येकी करिती चरणक्षाळण	येकी त्या चरणसंवाहन	
येकी चंदन येकी व्यजन	विडिया जाण येकी घेती	१५६
जवळी असतां अप्सरांसी	श्रीरामभक्त उदास त्यांसी	
भूर्ती देखतां भगवंतासी	स्त्री-पुरुषासी अभावो	१५७
मुळीं आम्हां आम्ही नाहीं	तेथें स्त्री-पुरुष मिथ्या पाहीं	
स्त्री-पुरुष भास भासे देहीं	ते देहबुद्धि नाहीं हरिभक्तां”	१५८

भरतानें मग पुढें जाण्यासाठीं भरद्वाजाची आज्ञा मागितली. चित्रकूट पर्वतावर तुला राम भेटेल असें भरद्वाजानें त्याला सांगितलें. भरत तिथून निघाला. तो चित्रकूट पर्वताच्या पायथ्याशीं आला. त्या वेळीं लक्ष्मण फळें मिळवण्यासाठीं चित्रकूटावर हिंडत होता. पायथ्याशीं भरत आला आहे हें दुरून त्यानें पाहिलें. त्याचें सशस्त्र सैन्यहि त्याला दिसलें. त्याच्या मनांत कसली तरी आशंका येऊन तो रामाकडे धांवला.

“रामराया ! पायथ्याशीं भरत सैन्यासह उतरला आहे. बहुतेक तुझा वध करण्यासाठीं कैकेयीनें त्याला पाठवले असावें. मला अनुज्ञा दे. मी त्याच्याशीं लढून त्याला मारतो अथवा पिटाळून लावतो.”

“लक्ष्मणा ! तूं अजाण आहेस. तुझी शंका व्यर्थ आहे. भरत मला मारायला कधींहि येणार नाही. भरताचं अंतःकरण तूं ओळखलं नाहीस ; मी ओळखलं आहे. भरत प्रेमाचा पुतळा आहे. बंधुप्रेमाचा तो आदर्श आहे. तो इथें आल्यावर तुझी खात्री पटेल.”

इतक्यांत भरत वर आलाच. दर्माच्या आसनावर बसलेल्या राम-सीतेला पाहून त्यानें लोटांगण घातलें. त्याच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रु झरझर वाहूं लागले. रामानें त्याला उठवले. उभयतांनीं क्षेमालिंगन दिलें. बराच वेळ झाला तरी दोघांची मिठी सुटेना. तें प्रेमळ सात्त्विक दृश्य पाहून ऋषिमुनि गहिवरले. नंतर रामानें कौसल्येच्या चरणांवर मस्तक ठेवले. सुमित्रेलाहि प्रणाम केला.

वसिष्ठांनीं दशरथाच्या मृत्यूचें वर्तमान सांगतांच रामाच्या हृदयावर वज्राघात झाला. प्रेमळ सासऱ्यासाठीं सीता धाय मोकळून रडली. लक्ष्मणाचीहि तीच अवस्था झाली. नंतर रामानें नदीवर जाऊन पित्याला तिलांजलि दिली.

एवढें झाल्यावर रामानें भरताच्या आगमनाचें कारण विचारलें. भरत म्हणाला कीं, “मी तुला अयोध्येला नेण्यासाठीं आलों आहे. अयोध्येचं राज्य माझं नसून तुझं आहे. तूं त्याचा स्वीकार कर आणि प्रजेला सांभाळ. मी आजन्म तुझी सेवा करून राहीन. त्यांतच मला आनंद आहे.”

“चौदा वर्षे वनवासाची प्रतिज्ञा करून मी निघालों आहे. आतां मला परत फिरणं शक्य नाही. एकवचनी, एकपत्नी, एकबाणी हें माझं ब्रीद आहे. एखादे

वेळ सूर्य आपला मार्ग चुकेल. अग्नि आंधळा होईल. वाऱ्याचे पाय मोडतील. पण राम आपली प्रतिज्ञा मोडणार नाही. तूं आपल्या आईच्या आज्ञेप्रमाणे वाग आणि सुखाने राज्य कर.”

रामाचे हे निर्घाराचे वचन ऐकून भरताला परम दुःख झाले. तो अग्निप्रवेश करायला सिद्ध झाला. रामाने परोपरीने त्याची समजावणी केली आणि चौदा वर्षे पूर्ण होतांच भेट देण्याचे आश्वासन दिले, तेव्हां तो आत्मघातापासून परावृत्त झाला.

“रामराया ! मी आतां नंदिग्रामी संन्यस्त वृत्तीने राहीन. अयोध्येत जाणार नाही. तूं परत आल्यावर तुझ्यासहच मी अयोध्येत पाय ठेवणार आहे.” भरत म्हणाला.

रामाने ‘ठीक आहे.’ असे म्हटले व भरताला आपल्या पादुका दिल्या. शत्रुघ्न आणि सुमंत्र यांस राज्यकारभार चालवायला सांगितले. संसारांत कसे वागावे याबद्दल थोडा उपदेशहि केला.

१८ रामाचा शत्रुघ्नास उपदेश

“ सदा स्तवावे संतसज्जन	श्रीगुरुभजनीं सावधान	
दूर त्यागावे दुर्जन	त्यांचें अवलोकन न करावें	१५९
परदारा आणि परधन	येथे कदा न ठेविजे मन	
वेदमर्यादा नोलंघावी पूर्ण	प्राणांतहि जाहालिया	१६०
जरी क्लेशकाळ पातला बहुत	परी धैर्य न सोडावें यथार्थ	
गुरुभजन पुण्यपंथ	न सोडावे सर्वथा	१६१
साधुसंत गोब्राह्मण	यांचें सदा करावें पालन	
सकल दुष्टांसीं दवडोन	स्वधर्म पूर्ण रक्षावा	१६२
संतांचा न करावा मनोभंग	हरिभजनीं झिजवावे अंग	
सांडोनि सर्व कुमार्ग	सन्मार्गांचि वर्तावे	१६३

ऋषींचे आशीर्वाद घ्यावे विश्व अवघे जाणावे	वर्म कोणाचें न बोलावे आत्मरूपीं निर्धारें	१६४
सत्संग धरावा आधीं काम-क्रोधादि वादी	नायकावी दुर्जनाची बुद्धि दमवावे निज पराक्रमें	१६५
मी जाहळों सज्ञान विनोदेंहि पराचें छळण	हा न धरावा अभिमान न करावे सहसाही	१६६
शोक-मोहांचे चंपेटे पूर्ण विवेक बोडण पुढें करून	अंगीं आदळती येऊन ज्ञानशस्त्र योजावे	१६७
कामक्रोधमदमत्सर आयुष्य क्षणिक जाणोनी साचार सारासार विचारावे”	हे गृहास येऊं न घावे तस्कर	१६८

—श्रीधरकृत रामविजय

भरत श्रीरामाचा निरोप घेऊन परतला आणि नंदिग्रामीं रामपादुका स्थापून त्यांची उपासना करित राहिला. भरत गेल्यावर रामहि तिथून पुढें निघाला. जातां जातां त्याला अत्रिक्रुषीचा आश्रम लागला. अत्रीने त्याचें स्वागत केलें. अनसूयेनें सीतेला आपल्या निढळाचें कुंकूं लावून अनेक आशीर्वाद दिले.

अरण्यकांड

अत्रिऋषीचा निरोप घेऊन राम दक्षिण मार्गाने निघाला. राम-लक्ष्मण पुढे चालले होते आणि सीता त्यांच्या मागून जात होती. तिचे पाय दमले होते आणि मधून मधून ती मार्गेच राहत असे. घनदाट अरण्यांतून त्यांचा प्रवास चालला होता. खडे-कांटे सीतेच्या पायांत बोंचत होते. कांटेरी झुडपांनी आंग ओरबाडले जात होते. पण रामाच्या सहवासांत ती या दुःखांची पर्वा करीत नव्हती.

इतक्यांत पाठीमागून विराध नांवाचा एक राक्षस आला आणि त्याने सीतेला उचलले. तिला खांद्यावर घेऊन तो धूम पळू लागला. सीता ओरडली. रामाने मार्गे वळून पाहिले. धनुष्याला बाण जोडून त्याने प्रथम त्या राक्षसाचे दोन्ही बाहु तोडून टाकले आणि तिसऱ्या बाणाने मस्तक तोडले. तो राक्षस म्हणजे कुबेराने शापलेला तुंबर नांवाचा गंधर्व होता. दिव्य रूप घेऊन तो रामाकडे आला आणि आपला उद्धार केल्याबद्दल त्याच्या पायांवर लोळू लागला. लगेच त्याला स्वर्गातून विमान आले आणि त्यांत बसून तो निघून गेला.

रामाने मग शरभंगऋषीच्या आश्रमांत येऊन त्याला दर्शन दिले. पुढे तो अगस्त्य मुनीच्या आश्रमांत आला. अगस्त्याने भक्तिभावाने रामाची पूजा केली. त्यानंतर त्याने रामाला अक्षय भाते, अक्षय कवच आणि इतर अनेक शस्त्रास्त्रे दिली. आणि शेवटी एक तेजस्वी बाण रामाच्या हाती देऊन त्याला म्हटले की, 'हा बाण रावणाला मारण्याच्या कामी तुला उपयोगी पडेल.'

तिथून पंचवटीला जात असतांना वाटेत रामाला जटायु भेटला. हा कोण भयंकर प्राणी म्हणून राम त्याच्यावर बाण सोडणार तो जटायूने आपण दशरथाचा मित्र असल्याचे त्याला सांगितले. रामाने मग त्याला आपला काका समजून त्याचे पाय धरले.

पंचवटीस आल्यावर लक्ष्मणानें रामासाठीं गोदातटाकीं आश्रम बांधला. तिघेंहि त्या आश्रमांत राहूं लागलीं. लक्ष्मण नित्य फळें-मुळें आणूं लागला. राम-सीता फळें भक्षीत, लक्ष्मण मात्र उपाशी राहत असे.

रावणाची शूर्पणखा नांवाची एक बहीण होती. तिचा पुत्र कालखड्गाच्या प्राप्तीसाठीं एका वेळूच्या बेटांत बसून शंकराची अराधना करीत होता. लक्ष्मणानें एक दिवस त्याला मारून टाकलें. पुत्रशोकानें शूर्पणखा घायाळ झाली. तिनें लक्ष्मणाचा सूड घ्यायचें ठरविलें. तरुण सुंदर कामिनीचें रूप घेऊन ती लक्ष्मणाकडे आली.

“महाराज, तुम्हांला पाहून माझा जीव भुलला आहे. मी त्रिभुवनांत हिंडलें; पण मनाजोगता पतिच मला मिळाला नाहीं. आज माझं भाग्य फळाला आलं. आतां तुम्ही माझं पाणिग्रहण करा. मी तुमची अहोरात्र मनोभावे सेवा करीन.” तिनें डोळ्यांत अश्रु आणून लक्ष्मणाची प्रार्थना केली.

“राम माझा थोरला भाऊ आहे. मी सदैव त्याच्या आज्ञेत वागतों. त्याला तूं आपला मनोरथ कळव. त्यानं जर या गोष्टीला संमति दिली तरच मी तुझ्याशीं लग्न करीन; एरव्हीं नाहीं.” लक्ष्मणानें तिला सांगितलें.

ती उठून रामाकडे गेली. रामानें तिला ओळखलें. कपटाची फजिती कपटानेंच करावी असें त्यानें ठरविलें. तो तिला म्हणाला, ‘लक्ष्मण माझी तोंडी आज्ञा मानायचा नाहीं. मी तुझ्या पाठीवर आज्ञा लिहून देतो म्हणजे तो सगळं काम ठीक बजावील.’

शूर्पणखा पाठमोरी बसतांच रामानें तिच्या पाठीवर आज्ञेचीं अक्षरें लिहिर्लीं व तिला जायला सांगितलें. ती धांवतच लक्ष्मणाकडे आली. लक्ष्मणानें ती आज्ञा वाचली आणि तीक्षण बाणानें तिचें नाक व कान कापून टाकले.

अशी दुर्दशा झाल्यावर शूर्पणखा जी घावली ती राम-लक्ष्मणांना मारण्यासाठीं चौदा हजार राक्षससैन्य घेऊन पंचवटीस आली. खर, दूषण आणि त्रिशिर हे तीन राक्षस त्यांत मुख्य होते. सिंहनाद करीत ते रामावर धांवले. घनघोर युद्ध झालें. धडाधड राक्षस कोसळूं लागले. थोड्याच वेळांत राक्षससैन्य खलास झालें. प्रलयकार्त्वी एकलें एक परब्रह्म सगळ्या ब्रह्मांडाचा निरास करून जसें शिळक उरतें तसा श्रीराम त्या सर्व निशाचरांचा संहार करून एकटा एक उरला.

तें पाहून शूर्पणखा आक्रोश करीत लंकेत गेली. सगळा वृत्तांत सांगून तिनें आधीं रावणाचा क्रोध जागृत केला आणि मग सीतेच्या सौंदर्याचें वर्णन करून त्याचा काम क्षोभविला. 'सीतेसारखी लावण्याची खाण जर तुला मिळाली नाही, तर तुझी सत्ता आणि वैभव हीं व्यर्थ आहेत, आणि तिचं जर तुला हरण करतां आलं नाही, तर तुझा पुरुषार्थ कुचकामाचा आहे,' अशी तिनें रावणाला भर दिली.

रावणाला तें भाषण झोंबलें. तो मारीच नांवाच्या आपल्या मामाजवळ गेला आणि त्यानें मृगरूप घेऊन राम-सीतेला भुलवण्यास त्याला सांगितलें. नंतर आपण काय करीन तेंहि त्यानें उघड केलें. मारीचाला ती गोष्ट मानवली नाही. त्यानें त्याला पुष्कळ बोध केला; पण रावणानें आपला आग्रह सोडला नाही. शेवटीं रावणाच्या प्रेमाखातर मारीचाला त्याचें म्हणणें ऐकावें लागलें. थोड्याच वेळांत तो मायामृग बनून पंचवंटींत आला आणि रामाच्या आश्रमापुढें फिरूं लागला. त्याला पाहून सीता भुलली. ती रामाला म्हणाली—

“नाथ, हा हरिण किती सुंदर आहे! असा कधीं आजवर पाहिलाच नाही. तुम्ही याला मारून आणा. मी याच्या कातड्याची काचोळी करून अंगांत घालीन.”

तिची उत्कट इच्छा पाहून राम धनुष्यबाण घेऊन बाहेर पडला. जातांना त्यानें लक्ष्मणाला बजावलें कीं, 'सीतेला सोडून कुठें जाऊं नको.' तो हरिण रामाला हुलकावण्या दाखवूं लागला. क्षणांत तो थांबे तर क्षणांत चौखूर उघळे. अशा रीतीनें रामाला त्यानें खूप दूर नेलें. शेवटीं रामाच्या बाणाला तो बळी पडला. पण मरतांना त्यानें एक कपट केलें. 'लक्ष्मणा धांव!' असा रामासारखा शब्द करून तो मेला. तो शब्द सीतेच्या कानांनीं गेला. ती घाबरली. 'आपला पति संकटांत आहे; त्याला सोडवण्यासाठीं जा,' म्हणून तिनें लक्ष्मणाला सांगितलें. लक्ष्मण म्हणाला कीं, 'वहिनी, घाबरूं नको. ही राक्षसांची माया आहे. राम संकटांत सांपडणं शक्य नाही.' लक्ष्मणाचें हें बोलणें सीतेला आवडलें नाही. ती त्याच्यावर खूप रागावली. त्याला नाही नाही तें बोलली. 'भाऊ मरावा आणि त्याची भार्या आपल्याला

मिळावी, अशी दुष्ट इच्छा तुझ्या मनांत आहे,' हे शब्दहि तिने त्याला ऐकवले. लक्ष्मणाला अत्यंत दुःख झाले, त्याच्या जिन्हारीं घाव बसला. निरुपाय होऊन तो आश्रमांतून बाहेर पडला.

लक्ष्मणाची पाठ फिरली नाही तोंच रावण अतिथिवेषाने तिथे आला. कपट न ओळखून सीतेने त्याचे स्वागत केले, त्याला भिक्षा वाढण्यासाठी फळेंमुळें घेऊन ती बाहेर आली. भिक्षा घालीत असतांच रावणाने आपले खरे स्वरूप प्रगट करून तिला उचलले, सीता भयविह्वल झाली. रावण तिला म्हणाला की, 'मी तुला लंकेत नेऊन माझी भार्या करीन. तुला सुखांत ठेवीन.' तिला घेऊन तो वायुवेगाने लंकेकडे जाऊं लागला. सीता अगतिक होऊन आक्रोश करूं लागली.

१९ सीतेचा आक्रोश

“धांव पाव गा ! श्रीरघुवीरा	सवेग धांवे गा सौमित्रा	
रावणें हरुनी भिक्षाद्वारां	लंकापुरा मज नेतो	१६९
केउता राम केउता रावण	केउते माझे दाराहरण	
म्यां अभिशापिला लक्षुमण	ते पाप पूर्ण मज फळले	१७०
सौमित्र निष्पाप हरिदास	तो म्यां छळिला अतित्रास	
आतां कायसी रामआस	माझी निरास म्यां केली	१७१
लक्ष्मण मज मानी जननी	मी त्यासी म्हणें करिसी पत्नी	
तेणें पापें फुटे अवनी	महापापिणी मी एक	१७२
जे पुढिलांसि करी छळण	तेणें छळे छळ आपण	
ते मज फळले संपूर्ण	जे केशाकर्षण रावणें	१७३
छळवाघाचें निजमुख	श्रराम न पाहे निःशेख	
मज म्यां दिधले अति दुःख	ऐसी अधोमुखें विलपतु	१७४
मी तंव श्रीरामाची दासी	मजही गांजिलें राक्षसीं	
आपलीं ब्रीदें सत्य करावयासी	धांव धांवण्यास श्रीरामा	१७५

लक्ष्मणा तुझे चरणीं माथा	जरी तूं मानिसलि माता	
तरी माझ्या छळणोक्ति समस्ता	क्षमा सर्वथा कराव्या	१७६
लक्ष्मणा वेगें धांव पाव	सवें घेवोनि श्रीराघव	
रावणाचा हस्त्रनि गर्व	छेदी सर्व प्रतापें	१७७
तूं कां मजबरी रुसलासी	तुझे चरण झाडीन केशीं	
थोर गांजिलें राक्षसीं	कवणापासीं मी सांगों !	१७८
छळोनि दवाडिला दुरी	तो कोप सांडोनि जिव्हारीं	
ऐशिये आकांत अवसरीं	पावें झडकरी सौमित्रा ”	१७९

—एकनाथकृत भावार्थरामायण

जानकीचा हा करुण विलाप ऐकून चराचर जीव रडले ; पण रावणाला कांही तिची दया आली नाही. तो तिला घेऊन सारखा धांवतच होता. वाटेंत जटायु पक्ष्यानें हा प्रकार पाहिला आणि त्यानें रावणावर झडप घातली. आपल्या चोंचीचे प्रहार करून त्यानें रावणाला रक्तबंबाळ केले. तो त्याला सांगूं लागला, ‘ रावणा ! सीतेला आधीं सोडून दे. नाहीतर प्राणास मुकशील. ब्रह्मकुळांत जन्मून असले हीन कर्म तुला शोभत नाही. ’

पण रावणानें त्याचें बोलणें न ऐकतां त्याच्यावर शरवर्षाव सुरू केला आणि शेवटी त्यां वृद्ध पक्ष्याचे पंख उपटून टाकले. जटायु मरणोन्मुख अवस्थेंत भूमीवर पडला. रावण पुढें चालता झाला. सीतेला जटायुबद्दल फार वाईट वाटलें. पुढें जात असतां सीतेला मातंग पर्वतावर पांच वानर दिसले. त्यांना पाहून तिनें आपला पदर फाडला व अंगावरचे सर्व दागिने त्यांत बांधून ती पुरचुंडी त्यांच्यासमोर टाकून दिली.

रावण सीतेसह लंकेंत आला. आपली भार्या होण्याचें ती कषूल करीत नाही असें पाहून त्यानें तिला अशोकवनांत ठेवून दिली. त्रिजटा व इतर क्रूर राक्षसिणी यांचा तिच्याभोंवतीं कडक पहारा ठेवला.

इकडे राम-लक्ष्मण, आश्रमांत परत येतात तों त्यांना सीता कुठें दिसेना. दोघांनीं तिला रानभर शोधलें ; पण पत्ता लागेना. ‘ सीते ! सीतेSS ! ’ म्हणून

राम हांका मारुं लागला. 'माझी सीता तुम्हीं पाहिली आहे का?' म्हणून वृक्ष-पाषाणांना कवटाळूं लागला. एवढां धैर्याचा मंदांमेरु ; पण सीतेसाठी घळघळां रडूं लागला.

२० रामाचा करुण विलाप

- “ आलय जाउनि पाहे तों सीता राघवासि भेटेना
त्या समयाहुनि दारुण मृत्यु, असें लक्ष्मणासि वाटेना १८०
- रुचिराक्षी नाहीं कीं, बत्सा ! हें अन्य गेह वाटतसे
इतर स्थळासि आलों चुकती अनाभिज्ञ लोक वाट तसे १८१
- बत्सा ! मज जरि म्हणसी 'सीतेची हेच होय दलशाला'
तरि मीच रामनामा नसेन ; साध्वी दिसेल काशाला ? १८२
- ते मजवांचुनि गेली नाहीं गोदावरीविहारातें
क्षण मद्धिरहें तितें युग होतो ; भार भौवि हारातें १८३
- ते प्रियतमा न हिंस्रें वधिली ; नाहींच रक्त भूवरतें
नेलीच राक्षसानें म्हणोनि शोधी स्थल क्षमावर तें १८४
- 'कोठें जनकसुते, तूं गेलीस धरासुते ! प्रिये, जाये !
न करीं विनोद ; जाला व्याकुळ अत्यंत देह माझा ये १८५
- तूं काय कोप धरिला अपूर्व मृग नाणिला म्हणून मनीं ?
तरि चंद्रमृगाहि आणुनि देइन, हें तूं असत्यसें नमनीं १८६
- श्वशुराला परलोकीं गेलिस जरि तूं करावया नमना
पुसल्यावांचुनि कैसी सीते ! झालीस आज यानमना ? १८७
- न्यावें मजही तेथें श्वशुराची प्रार्थना करून सती !
भरत करूं राज्यातें तुजवांचुनि वांचुनी सुखें नसती १८८

मज राजकन्यके तूं वरूनियां पांवलीस न सुखातें
खातें हें चित्तातें; सांगों कोणास मी स्वदुःखातें ! १८९

हा ! कमलाक्षि, तनूदरि, सुंदरि, जाये, प्रिये, सये, सदये !
विधुमुखि, पिकगर्वापह, अमृताहुनि गोडसें स्वयें वद ये !” १९०

-मोरोपंतकृत मंत्ररामायण

सीता ही रामाची प्राणेश्वरी होती. दुसरें हृदय होती. तिच्यावांचून राम तळमळूं लागला. त्याला आश्रम ओस वाटूं लागला. दशदिशा उजाड झाल्या. सृष्टीतलें मांगल्य संपलें असें त्याला वाटलें. कोणतीहि वस्तु वा दृश्य त्याला सीतेचा विसर पाडूं शकेना. विरहानलानें त्याचें शरीर आणि मन तप्त झालें. ना आराम ना झोंप ! लक्ष्मणानें त्याला परोपरीनें समजावलें, पण त्याचा आपला एकच प्रश्न, ‘माझी सीता कुठें आहे ?’ लक्ष्मण सर्वभावे त्याची काळजी घेऊं लागला. पण त्याला कांहींच गोड वांटेना.

पौर्णिमेची रात्र होती. चांदणें टिपूर पडलें होतें. राम तृणशय्येवर आडवा झाला होता. लक्ष्मण त्याचे पाय चुरीत होता. एकाएकीं तो उठून बसला आणि लक्ष्मणाला बोलूं लागला—

२१ श्रीरामाची विरहावस्था

“ पौर्णिमा रात्रि शोभायमान	तृणशेजे रघुनंदन	
करिता झाला सुखें शयन	पद संवाही सौमित्र	१९१
चंद्रोदय मनोहर	चंद्रकिरण अतिसुकुमार	
अंगीं लागतां श्रीरामचंद्र	उठोनि सत्वर गजबजिला	१९२
श्रीराम म्हणे लक्ष्मण	खडतर सूर्याचे किरण	
मज बाधिती दारुण	बैसूं दोघेजण तरुतळीं	१९३
तंव सौमित्रि म्हणे श्रीरघुनाथा	रात्रीं कायेसी सूर्याची कथा	
हा अमृतांशु चंद्र तत्त्वतां	निववी समस्तां निजकिरणीं	१९४

जरी हें चंद्रबिंब निजचिन्हीं तरी मृगनयना चंद्रवदनी	येकत्र देखतसों नयनीं जनकनंदिनी ते कोठें ?	१९५
सर्वेंचि बोले आनआन खडतर तावितात किरण	चंद्रें मांडिलें द्वंद्व जाण तापलों पूर्ण सौमित्रा !	१९६
लक्ष्मणा सावध ऐकें आतां न वचे तरी करीन घाता	चंद्रमा दवडीं गा परता संतापता मज तावी	१९७
लक्ष्मणा घालीं सीतळ वारा मज हाणिसी वज्रधारा	म्हणे द्वंद्वा पेटलासी सौमित्रा दशाशिरा मीनलासी	१९८
येथोनि ऊठ ! जाय परता ऐसा विरहज्वर श्रीरघुनाथा	करूं आलासि माझे घाता संतापता अति तावी ”	१९९

—एकनाथकृत भावार्थरामायण

नंतर राम-लक्ष्मण सीताशोधार्थ दक्षिण दिशेकडे निघाले. जातां जातां त्यांना जटायु विकल स्थितीत पडलेला आढळला. रामभेटीसाठीच तो कसाबसा जीव धरून राहिला होता. रामाला त्याची करुणा आली. ‘ रावणानें सीतेचें हरण केलें असून तो दक्षिण पंथानें गेला आहे ’ एवढें सांगून त्यानें प्राण सोडला. त्यानंतर ते पंपा सरोवरावर आले. तिथलीं कमळें, भ्रमर, हंस, वेली वगैरे पाहून रामाला सीतेचें स्मरण झालें. तो म्हणतो—

२२ सीतेची स्मृति

“ पंपेची श्री पाहुनि राम म्हणे लक्ष्मणास ‘ कां मातें— सीता टाकुनि गेली, स्नेहासह कामिनी सकामातें ?	२००
या पुष्करापरीसहि, सीतेचें नेत्रयुग्म बहु रुचिर दैवें तिजसीं मजसीं योग न राहूं दिला सख्या सुचिर !	२०१

- माते कमलमृणालं विलोकितां स्मरति युवतिच्या सुभुजा
प्रणयक्रोधं मजला बद्ध करायासि सर्वथा विभु ज्या २०२
- अलिपुंज देखतां मज सीतेचे केश लक्ष्मणा ! स्मरती
तत्कैबरीसम हे शिखिपिच्छकलाप स्वमानसीं भरती २०३
- मद्हृदय हंसपक्षी. पाडिति गति-भाषणं करून बर्नी
नवनीतकोमलांगी सीता दिसते मला मनोभवर्नी ! २०४
- वत्सा धरारुहांते वेष्टुनि वल्ली जशाचि आहेत
सीतालिंगित होतों ऐसा, परि तो न पूरला हेत २०५
- वत्सा ! विमळ जसें हें पंपाजळ यापरसि हृदय तिचें
यातिचें व्रत मज दिधलें तद्विरहें क्रौर्य सुसह न नियतिचें २०६
- पुष्पव्रज हा माते स्मरमार्गणवृंदसाचि जाचितसे
हा वायु विरहशिखिला क्षीप्त करुनि मत्तनूसि पाचितसे ” २०७

—मोरोपंतकृत मंत्ररामायण

तिथून पुढें ते शबरीच्या आश्रमाला आले. रामभेटीसाठीं तप करतां करतां ती म्हातारी झाली होती. रामाचा तिला ध्यास लागला होता. ‘आज माझा रामराय येईल’ म्हणून ती रोज आश्रमाभोंवतालच्या वाटा झाडीत असे. राणांत हिंडून त्याच्यासाठीं फळे आणून ठेवीत असे. तिचे मनोरथ पूर्ण होण्याचा सुदिन उगवला. रामरायाची सांवळी मूर्ति दुरून दिसतांच ती धांवत त्याला सामोरी गेली. पायांवर लोटांगण घालून तिनें आपल्या केसांनीं प्रभूचे चरण झाडले. तिच्या क्षीण, जर्जर देहांत तो रामदर्शनाचा आनंद मावेना.

- १ कमलाचे दंठ. २ केशपाश. ३ मोराचा पिसारा. ४ वृक्ष.
५ पुष्पसमुदाय. ६ मदनाच्या बाणांचा समूह.

२३ शबरीचीं उष्टीं बोरें

८८ देखोनि डोळां हृदयाभिरामा
रामापुढें धांवतसे सुकामा
पुष्टांग झाली स्वसुखें भजाया
साष्टांग बंदी रघुराजपायां

२०८

रामांघ्रि बंदुनि नमी न उठेच कांहीं
रामें करांबुजयुगें उचलोनि बाहीं
आलिंगिली स्वहृदयीं शबरी बरी ते
आनंदले अमर भाविति बावरी ते

२०९

‘ बहू दीसैसी : राघवा तूं भुकेला
तुवां पाहिजे बां फलाहार केला
बुझ्याकारणें म्यां फळें गोड रामा
अगा ! आणिलीं सेविं सीताभिरामा ’

२१०

सारीं क्षतांकित फळें निरखूनि डोळां
‘ कां हो अशीं ? ’ तिस पुसे रघुराज भोळा
चंचूपुष्टेचि बहु चोखिलिं पाखरांनीं
नेणां दिला प्रतिफळास नखांक रानीं २१ :

‘ चंचुक्षते हीं नव्हतीं कृपाळा
मी कां तशीं आणिन, हा कपाळा !
मी आपुल्या चावुनि शुद्ध दातें
चाखूनि घे मीच करीं तुम्हांतें

२१२

मधुरतर फळांची पूर्ण घेऊनि गोडी
मग मज रघुनाथा, ठेविता होय खोडी ’

निरखुनि रघुराजें भाव त्या भिलिणीचा
परम मानें सुखावे नाथ तो जानकीचा २१३

भिलिच्या वनफळें मन घालें

लोकनायक म्हणे, 'सुख झालें !'

प्रेम रामहृदयीं बहु आलें

तोयबाष्प नयनांत निघालें !''

२१४

—आनंदतनयकृत शबर्याख्यान

तृप्त झाल्यावर रामानें शबरीला आत्मज्ञान उपदेशिलें. ती कृतार्थ झाली. रामाचें श्रीमुख पाहत पाहत तिनें देह ठेवला. तिचा आत्मा कैवल्यपर्दी आरूढ झाला.

किष्किंधाकांड

पंपा सरोवराजवळच ऋष्यमूक नांवाचा पर्वत होता. त्याच्या शिखरावर या वेळीं सुग्रीव, हनुमंत इत्यादि वानर बसले होते. सरोवराच्या कांठीं राम-लक्ष्मण बसलेले त्यांनीं पाहिले. सुग्रीवाच्या मनांत त्यांच्याबद्दल संशय उत्पन्न झाला. वालीनें आपला घात करायला हे मारेकरी पाठवले असावे असें त्याला वाटलें. तो भ्याला. मारुतीनें त्याचें सांत्वन केलें. ते कोण असावे याची चौकशी करण्यासाठीं तो सरोवरावर आला. मारुतीला त्याच्या आईनें एक खूण सांगितली होती कीं, 'तुझी गुप्त सुवर्ण-लंगोटी जो ओळखील तो तुझा स्वामी असें समज आणि त्याची सेवा कर.' रामरायानें मारुतीला पाहिल्याबरोबर ती खूण ओळखली. ज्याला आपण आजवर शोधित होतो तो धनी आज भेटला म्हणून हनुमंताला आनंद झाला. पण रामाचें सुकुमार रूप पाहून त्याला त्याच्या सामर्थ्याची खात्री पटेना. आपला स्वामी आपल्यापेक्षां शक्तीनें आणि पराक्रमानें मोठा असला पाहिजे असें त्याला वाटत होतें. म्हणून त्यानें रामाची परीक्षा घ्यायचें ठरविलें.

एक मोठा वृक्ष उपटून त्यानें रामावर टाकला. पाठोपाठ एक शिळाहि उचलून आदळली. रामानें एकच बाण सोडून त्या वृक्षार्ची शकलें व शिळेचें पीठ केलें. तें पाहून मारुतीनें पर्वताचें शिखर मोडून रामावर फेकलें. रामानें तें बाणाच्या पिसाच्यानेंच वाऱ्यावर उडवून दिलें. शेवटीं. राम हा असामान्य पराक्रमी आहे अशी खात्री होतांच हनुमंतानें घांवत येऊन रामाचे चरण धरले. अंजलिसंपुट जोडून तो रामापुढे उभा राहिला. रामानें त्याला हृदयाशीं धरलें. अंतराची खूण एकमेकांना पटली. दोघांनींहि. आपलें स्वामिसेवकपण धन्य मानलें. नंतर मारुति रामाला म्हणाला—

“स्वामी ! या ऋष्यमूक पर्वतावर सुग्रीव नांवाचा एक वानरराज आहे. तूं जर त्याला अभय देत, असशील तर तुझ्या दर्शनासाठीं मी त्याला इथें घेऊन येतो.”

राम म्हणाला--“ हा सुग्रीव कोण आणि त्याला अभय कशासाठी पाहिजे तें आधीं मला सांग.”

“ सुग्रीव आणि वाली असे दोघेजण भाऊ आहेत. किष्किधेचं राज्य हें त्यांचं. कांहीं कारणामुळें दोघांत वैर जुंपलं. वाली हा सुग्रीवापेक्षां बलवान् असल्यामुळें त्यानें सुग्रीवाची रुमा नांवाची भार्या आपल्या घरांत घातली. सुग्रीवाचें त्याच्यापुढें कांहीं चालेना. त्यालाहि एक दिवस तो मारायला निघाला. तेव्हां प्राणभयानें सुग्रीव पळाला तो या पर्वतावर येऊन राहिला आहे.”

हनुमंतानें सांगितलेली हकीगत ऐकून रामाला सुग्रीवाची दया आली. वालीला मारून सुग्रीवाला त्याची स्त्री आणि राज्य मिळवून देण्याचें त्यानें हनुमंताला वचन दिलें.

मारुतीला मोठा आनंद झाला. तो एकाच उड्डाणांत सुग्रीवाजवळ गेला. मारुति कार्य साधून आलेला. पाहतांच सुग्रीवाचा हर्ष गगनांत भावेना. ते दोघे मग रामाच्या भेटीसाठीं पंपातीरीं आले. मारुतीनें सुग्रीवाचा हात रामाच्या हातांत दिला. अग्नीच्या साक्षीनें दोघांची मैत्री झाली. रामानें सुग्रीवाला आश्वासन देऊन शोकमुक्त केलें.

नंतर एके दिवशीं सुग्रीवानें वालीला युद्धाचें आह्वान दिलें. तो भुजा त्रहाटीत धांवून आला. दोघांचें युद्ध मांजलें. पर्वतावर पर्वत आदळावा तसे दोघे एकमेकांना भिडले. धरणी कांपली. आकाश नादावलें.

२४ वालि-सुग्रीवांचें युद्ध

“ नभा गाजवी वीर संग्रामघोषें
बळें क्षोभला वालिवेताळ रोषें
करीं घेतले ताळ हिंताळ दोषीं
मही डोलवी शेष पाताळ भोगी

२१५

त्वरें ताडिती मातले एकमेकां
तरु भंगले, धांवती देवलोका

- उडाणीं नभोमंडपा झोक मारी
गिरीं झेलिले रश्मि तेजाळ धारी २१६
- गिरागर्जनें झेलिती शैलमारें
करें दाविती भोंवणें चक्रमारें
दिठीं लक्षिती भेदिती वर्म ठावो
धरा तिंबळी, लागलें रक्त बाहों २१७
- उरीं मस्तकीं मारिती वज्रमुष्टी
नमा गाजतां होत नक्षत्रवृष्टी
थरारे मही मेरु कैलास गाढा
तळीं सांवरी यज्ञवाराह दाढा २१८
- लुमें पीटिती मेदिनी थोर हांवे
उठी दाटली अंबरा धूलि धांवे
शिळा लागतां भंगलीं देवयानें
जर्गी तोचि हा तारकापात मानें २१९
- नर्भी देखतां तात खेहाळ दोर्धी
तयां ताडितां भाव सापत्न संगीं
त्वरें पातला शक्र तेथूनि जाणा
रवी आतला रक्त लोहीत बाणा २२०
- सुरेशाचिया नंदनें चंडबाहीं
रवीनंदना ताडिलें घोरघायीं
महामूर्च्छनें आडवी रामपाया
उठी मागुता सन्मुखी होत घाया २२१
- रमानाथ तो ईश देवेश राजा
म्हणे दांडगा वीर संग्रामकाजा

करुं खंड तों आजिपासून याचें
बदे सायका मारणी मंत्र वाचे

२२२

न साहेचि त्या बाळिदूर्दूरदर्पा
त्वरें धांवणें बाण निर्वाण सर्पा
उरीं लागतां भेदलें वज्र जैसें
पडे पर्वतीं वानरी देह तैसें

२२३

शरें मारितां मांडला मृत्यु प्राणा
धरामंडळीं धूलिपंकीं उताणा
दिठीं लक्षिला राम तो काळकोपी
म्हणे ' वीर रे ! धन्य चंडप्रतापी ! ' ” २२४

-मुक्तेश्वरकृत रामायण

श्रीराम एका वृक्षाच्या आड उभा राहून वाली-सुग्रीवांचें युद्ध पाहत होता. दोघेहि बराच काळ उंसण्या घार्या झुंजले, पण शेवटीं वालीचा वज्रमार असह्य होऊन सुग्रीव धरणीवर पडला. त्यानें साह्यासाठीं श्रीरामाचा धांवा मांडला. सुग्रीवाची ती करुण दशा पाहून रामानें धनुष्याला बाण जोडला व तो वालीवर सोडला. एकाच बाणानें काम झालें, वालीचें हृदय फुटून तो खालीं कोसळला. राम त्याच्याजवळ जातांच वाली त्याला म्हणाला—

“ देवाधिदेवा ! मजवर आडून बाण टाकून अपकीर्ति कां बरं जोडलीस ?
या कर्मानं तुझं यश मलिन झालं.”

अंतकाळीं रामदर्शन झाल्याबद्दल त्याला धन्यता वाटली. त्याच्या अंतरांतला वैरभाव नष्ट झाला. आपल्या गळ्यांतली विजयमाला सुग्रीवाच्या गळ्यांत घालून त्यानें त्याला जवळ केलें. आपला पुत्र अंगद सुग्रीवाच्या हातीं निरवला आणि रामरूप डोळ्यांवाटे हृदयीं सांठवून त्यानें इहलोकाचा त्याग केला.

त्या प्रसंगानें सर्वांच्याच भावना हालल्या. सुग्रीवाला रडूं कोसळलें. इतक्यांत वालीची भार्या तारा तिथें येऊन आक्रोश करुं लागली. पतीच्या प्रेताला

ऋवटाळून तिने दीर्घ रुदन मांडलें. 'रामा ! कसा रे माझ्या पतीचा घात केलास ? मी आतां हें वैधव्यदुःख कसं सोसूं ? देवा, आणखी एक बाण काढ आणि माझ्याहि हृदयाचं विधान कर. पतीच्या पाठोपाठ सतीलाहि जाऊं दे !'

तिचा हा विलाप रामाला ऐकवेना. तिचें अज्ञान आणि तज्जन्य शोक-मोह दूर व्हावे म्हणून रामरायानें मग तिला आत्मज्ञानाचा उपदेश केला. जगाची नश्वरता आणि आत्म्याचें अमरत्व तिला समजावून सांगितलें.

२५ रामाचा तरिस उपदेश

“ तारे ऐक सादधानेंसी	तूं काय देहातें पति मानिसी	
अथवा जीवा पति म्हणसी	तें मजपासीं शुद्ध सांगें	२२५
देहासि सत्य पति मानिसी	तरी तो आहे तुजपाशीं	
सिद्ध असतां शोक कां करिसी	अति उल्हासी भोगावया	२२६
पति मानिसी जरी जीवासी	तरी त्वां देखिलें नाहीं त्यासी	
गेला गेला कोविं म्हणसी	व्यर्थ रांडवलीसी मूर्खत्वे	२२७
जीवासि नाहीं मरणें जिणें	जीवासि नाहीं खाणें भोगणें	
जीवासि नाहीं येणें जाणें	गेला म्हणणें अतिमिथ्या	२२८
जीव चिदानंद चैतन्यघन	सर्वां सर्वत्र परिपूर्ण	
त्यासि नाही गमनागमन	वृथा रुदन कां करिसी ?	२२९
घटा घडमोडी बहुवस	घडमोड नेणे घटाकाश	
तेविं देहासि होतां नाश	जीव अविनाश नित्यत्वे	२३०
घटीं भरिल्या घृतमद्यासी	तो लेपु नलगे घटाकाशीं	
तेविं देहाच्या पापपुण्यासी	आत्मप्रकाशीं रिघु नाहीं	२३१
आत्मा परिपूर्ण सदोदित	कर्मधर्माविरहित	
सुखदःखासी अलिप्त	तूं कां व्यर्थ विलापसी	२३२

देह तंव जड काष्ठप्राय आत्मा चैतन्यघन सबाह्य	त्यासी सुखदुःख संबंधु न होय तेथें न समाय सुखदुःख ” २३३
“ सुखदुःखाचा हा मारा याचा उकलु सांगावा खरा	कोणासि बाधी श्रीरामचंद्रा ? दुःखपरपारा पावावया ” २३४
एकोनि तारेचा प्रश्नु “ जंव देहीं देहाभिमानु	स्वयें सांगे श्रीरघुनंदनु दुःखबंधन अविवेक्या २३५
देहीं सबाह्य चैतन्यघन जेविं दोराआंगीं सर्पपण	तेथें मिथ्या भासे देहाभिमान तेविं संपूर्ण देह मिथ्या २३६
जन्ममरण देहसंभ्रम विषयाचे भोग परम	क्षुधातृषा प्राणधर्म इंद्रियकर्म इंद्रियांचें २३७
सुखदुःखभयशोक हरिहरब्रह्मा त्रिगुणात्मक	मनोधर्म हे आवश्यक काल्पनिक संसारु २३८
आत्मा गुणीं गुणातीत तोहि विषयाचा दृष्टांत	देहीं देहबाधा अलिप्त सुनिश्चित अवधारीं २३९
स्फटिक कृष्णवर्णें काळा आरक्तें दिसे आरक्त किळा	पीतवर्णें दिसे पिवळा तरी वेगळा तिहीं रंगीं २४०
तेविं आत्मा संसारांतु ऐसा जोडला परमार्थु	त्रिगुणगुणीं गुणातीतु होय प्रांतु दुःखसुखा २४१
ऐसी व्हावया निजप्राप्ती त्यांचेनि संगें विषयविरंक्ती	अवश्य पाहिजे सत्संगती तें परमार्थीं अधिकारु २४२
शब्द छेदी विकल्प समस्त तैसिया गुरूपारीं परमार्थ	परमानंदें नित्यतृप्त सुनिश्चितार्थ साधावा ” २४३

हा उपदेश ऐकून तारेचा शोक हरला. तिने रामाचे चरण धरले. नंतर सुग्रीवाला राज्याभिषेक झाला. अंगदाला युवराज केले. सीतेचा शोध करण्यासाठी सुग्रीवाने वानरांना चारी दिशांना पाठवले. अंगद, हनुमंत, नळ, नीळ इत्यादि वानर दक्षिण दिशेला गेले. वाटेत त्यांना एक मोठे अरण्य लागले. त्यांतून पुढे जातां येईना. ते भुकेने व्याकूळ झाले ; पण एकहि फळ कुठे दिसेना. पुढे ते एका विवरांत शिरले. बरेच आंत गेल्यावर त्यांना एक सुंदर उपवन दिसले. तिथे सुप्रभा नांवाची एक यक्षिणी होती. तिने त्यांना खूप फळे खायला देऊन तृप्त केले, आणि सागराच्या तीरी आणून सोडले.

तो अपार सागर तरून लंकेत कसें जायचे ही वानरांना काळजी पडली. सीतेचा शोध लावल्यावांचून परत जाणे हेहि त्यांना बरे वाटेना. शेवटीं मारुति या कामासाठी सिद्ध झाला. त्यानें एकवार रामस्मरण केले. सर्व वानरांना तिथेच बसून राहायला सांगितले आणि बुभुकार करून उड्डाण मारले.

सुंदरकांड

हनुमंताच्या उड्डाणासरशीं प्रचंड वारा सुटला. वृक्ष उन्मळून आकाशांत भिरभिरुं लागले. पर्वत चळचळां कांपले. मेरुमांदार डळमळले. समुद्रजळ उचंबळलें. सप्तपाताळ हेलावले. सप्तस्वर्ग हादरले. इंद्र हृदयीं दचकला. पार्वतीनें शिवाच्या गळ्याला मिठी घातली. पंखांचा पर्वत उडावा तसा मारुति अंतराळांत झेंपावत होता. खालीं अगाध पाणी आणि वर अनंत आकाश. इतक्यांत भैनाक पर्वत समुद्रांतून वर आला. मारुतीनें पदाघातानें त्याला खालीं दडपलें. त्यानंतर सिंहिका राक्षसी मुख पसरून त्याला आडवी आली. मारुतीची उडी नेमकी तिच्या तोंडांत पडली. तिनें त्याला मड्ड केलें; पण मारुति तिचें पोट फोडून बाहेर पडला.

सगळीं विघ्नें निवारून मारुति लंकेंत येऊन पोचला. सीतेचा शोध करीत तो सगळीकडे हिंडूं लागला. रावण-कुंभकर्णांच्या महालांत गुप्तरूपानें गेला. विभीषणाच्याहि घरांत शिरला. राणीवशांतहि त्यानें प्रवेश मिळविला. पण सीता कुठे दिसना. लंकेंतलीं ब्राह्मणांचीं घरे पाहिलीं. वाणी-उदमी, सोनार-कासार, तेली-तांबोळी, गणक-गायक या सगळ्यांच्या घरांत तो धुंडून आला. पण सीतेचा पत्ता लागेना. तो निराश झाला. त्याला वाटलें की, रावणानें सीतेची हत्या केली असावी. तो दुःखानें गडबडां लोळूं लागला. त्याचे डोळे पाण्यानें भरले. फुकट आपण समुद्र ओलांडून आलों असें त्याला वाटलें.

होतां होतां त्याचा क्रोध खवळला. सीता सांपडली नाही तर या लंकेचा विध्वंस करीन, असें म्हणून तो उठला. ताबडतोब एका गोपुरावर उड्डाण करून त्यानें तें खालीं कोसळवलें. मोठमोठाले वाडे धडाधड पडूं लागले. लोक चेंगरून मरूं लागले. राक्षसांचीं पोरें तो आकाशांत भिरकावून देऊं लागला. नगरांत एकच कोल्हाळ माजला. पळापळ सुरू झाली. फजितीला पारावार उरला नाही.

२६ लंकेची दाणादाण

“ सजल कलश माथां चालती लोकवाळी
उपटत माहिपृष्ठीं गुंतल्या बाळजाळीं
धरुनि बटुक बाळें, व्योमवाटा झुगारी
पिटिति बदन पोटे, मांडिली गुप्त मारी

२४४

गज रथ खर बाजी दिव्य मानुष्य यांनीं
सधन सुखविलासी बैसले राजमानीं
नकळत कपिपुच्छें पाय गोवूनि बोढी
उलथुनि वरि लातें कर्दमामाजि पाडी २४५

पुरुष-बधु निगूढीं नम्र निद्रिस्त भावी
न करित परि जागीं चोहटां शेज ठेवी
गज रथ वरि लोटी एकमेकांवरौते
परम सुखाचि मानी मांडल्या झूज त्यातें

२४६

धनें मांदुसा राजभांडार वस्तु
बिदी पातल्या भंगल्या कोण हेतु?
त्वरें पूशिलें राक्षसां लंकनार्थें
तयां नेणवे जें किजे रामदूतें

२४७

गळा गोवितां चांचरे छत्रधारी;
पडे पाठिसी नावरे झोक मारी
करें भेदिजे राजगुह्यांग दंडें
फिरे क्षोभला दंड माझारि खंडे

२४८

सुखें सारितां श्मश्रुकमार्गि चाडें
बळें चाचरी मादरी अर्धखाडें

त्वरें ताडितां नापिका लंकनाथें
फुटे शीर तें निष्ठुरा वज्रघातें

२४९.

पिटी पुच्छ गर्जे भरे मध्यराती
पुरीवासियां आदकें प्राण जाता
सिताशुद्धि साधावया रामभृत्यु
असे पातला रावणा कालमृत्यु

२५०.

रवी अस्तमानीं सभे लंकनाथ
निवेदीतसे दूत अद्भूत मात
परी होतसे थोर आकांत लोकां
पिडाकारकू नेणवे कोण तो कां

२५१.

प्रभू क्षोभला मारवी सांगत्यातें
कपी पाठिशी धूमसी मारि त्यातें
पिटी दीप्त वाळानिलें तेज धाडी
भरी अंधकारीं करा वीरझोडी

२५२.

बळें ताडितां आदटें आड मोडी
हहाकार मारें करी शंख तोंडीं
करी शब्द त्याचें करीं वक्त्र फोडी
मळें घोळिले हीन तात्काळ सोडी

२५३.

चिरें फाडिलीं तोडिल्या कंठमाळा
शिरोभूषणें भंगिलीं एककाळा
बळा दाविजे, वारिजे वीर वाटे
दिवा दावितां राजया लाज वाटे”

२५४

लंकेची अशी पडझड चालली होती. नाना प्रकारचे अद्भुत चमत्कार होत होते. लोकक्षोभ माजला होता. पण ही सगळी नासधूस करतो कोण, हें मात्र कोणाला कळत नव्हतें. या सर्व गोष्टी पाहून आणि ऐकून रावण उद्विग्न झाला आणि मंदोदरीच्या महालांत गेला. मारुति गुप्त रूपानें त्याच्या पाठोपाठ होतांच: त्या दोघांच्या संभाषणांत मारुतीला कळलें कीं, सीता अशोकवनांत आहे.

ताबडतोब तो तिथून अशोकवनांत आला. तिथें सीता एका अशोकवृक्षाखालीं बसली होती. तिच्याभोंवतीं अक्राळविक्राळ आणि घाणेरड्या अशा राक्षसींचा वेढा होता. सीता या वेळीं ध्यानस्थ होती. ती रामरूपीं रंगून राहिली होती. तिची काया अति कृश झाली होती. मुखावर मात्र पातिव्रत्याचें सात्त्विक तेज झळकत होतें. मधून मधून ती 'श्रीराम ! रघुपते !' असे उद्गार काढी. त्या वेळीं तिच्या उच्छ्वासाचा सुगंध आसमंतीं पसरें. तिनें 'राम' असा शब्द उच्चारला कीं तोच ध्वनि वृक्ष-पाषाणांतून उमटे. तिला पाहतांच मारुतीची खात्री झाली कीं, हीच सीता.

त्याला अपार हर्ष झाला. तो नाचूं, उड्या मारूं लागला. आपण लंकेत आल्याचें सार्थक झालें असें त्याला वाटलें. हळूच पुढें होऊन त्यानें सीतेपुढें दंडवत घातलें. लगेच उठून ती खुणेची मुद्रिका तिच्या हातांत टाकली. ती मुद्रिका रामरायाच्या बोटांतली आहे हें तिनें ओळखलें. मुद्रिका नव्हे—परब्रह्म हातीं आल्यासारखें तिला वाटलें. एका क्षणांत सर्व क्लेश विसरून ती आनंदसागरांत पोहूं लागली. तिनें त्या मुद्रिकेला हृदयाशीं धरलें, मस्तकावर ठेवलें आणि आपल्या अंगुलींत घालून सजल नेत्रांनीं निरखून पाहिलें. त्या मुद्रिके-शींच ती हितगूज करूं लागली.

२७ सीतेचें मुद्रिकेशीं हितगूज

“ मुद्रिका शोभे करीं	श्रीरामनाम मुद्रिकेवरी	
श्रीराम मुद्रिके सबाह्य अंतरीं	सीता सुंदरी स्वयें देखे	२५५
देखतांचि चमत्कार जाहला	स्वयें श्रीरामाचि आला	
ऐसा सीतेसी भाव गमला	सरसावला अंचलु	२५६

श्रीराम आला एकाएकीं सर्वांगें हर्षली जानकी	लाजें जाहली अधोमुखी सुखोन्मुखी डुल्लत	२५७
मुद्रिका बंदिली निढळीं स्वानंदें चुंबी जनकबाळी	मग आलिंगिली हृदयकमळीं ' सुखें वेल्हाळी आलीसी ?	२५८
तूं माझी सखी श्रीराममुद्रा श्रमलीस उतरतां समुद्रा	घालूं सेजे, करीं निद्रा आणि गिरिवरा उलंघितां'	२५९
न म्हणें अचेतन सचेतन तेणें हनुमंतासी आलें रुदन	प्रेमपूर्ण सीता संपूर्ण करी स्फुंदन वृक्षाआड	२६०
मुद्रिका देखोनि दृष्टी सीता पुसे सप्रेम गोष्टी	अत्यानंद मानी गोरटी अवस्था पोटीं जे वर्ते	२६१
कुशल असतां राम-लक्ष्मण करावया नाहीं आंगवण	माझी कां न करिती सोडवण दुर्घर बाण असोनी ?	२६२
मुद्रिके ! तूं सांगें गोष्टी दोषे येवोनि पंचवटीं	रावणें मातें हरिल्यापार्शीं अतिसंकटी काय केलें ?	२६३
विजनीं मूर्च्छित पडिले ? किंवा सिंहे विभांडिले	कीं वृकव्याघ्रीं फाडिले ? कीं रगाडिले वनगर्जीं	२६४
ते तों महावीर निघडे शार्दूल पळती तयांपुढें	सिंहव्याघ्र काय बापुडे केलें कुडें रावणें	२६५
रावणें छळोनि केलें घाता अथवा फळमूळ भाक्षितां	स्नानतर्पण संपादितां दोषे निद्रिस्तां मारिलें ?	२६६
माझेनि दुःखशोकें जाणा येरव्हीं निवटोनि रावणा	स्वयें रामें सांडिलें प्राणा माझे सोडवणा येतां कीं !	२६७
मुद्रिके ! सत्य सांगें मजपार्शीं अथवा पहुडला समाधिसेजेसी	श्रीराम तरी जाहला संन्यासी ? किंवा देहासी त्यागिलें ?	२६८

मुद्रिके ! मौनाचें लक्षण
हेंचि तुझें मौनवचन

निमाले राम-लक्ष्मण ?
अतिसावधान निजमौने २६९

मुद्रिके ! तुज कैसें चालविलें वाटा
समुद्र तरोनि दुस्तर मोठा

कैसेनि उलंघविलें घाटा ?
कैसेनि परतटीं आलीस ? २७०

मज संबोखावया येथें
ऐसें बोलत बोलत तेथें

तुज काय धाडिलें श्रीरघुनार्थें ?
पडे मूर्च्छित जानकी ” २७१

—एकनाथकृत भावार्थरामायण

नंतर सीतेनें मारुतीची चौकशी केली. तूं कोण, कोणाचा व हा अपार सागर उलंघून कसा आलास वगैरे प्रश्न केले. राम-लक्ष्मणांचें कुशल पुसलें. मारुतीनें आपण रामदूत असल्याचें तिला सांगितलें.

“ श्रीरामाच्या आज्ञेवरून मी तुझ्या शोधासाठीं आलों. त्याच्याच कृपेनें सागर ओलांडला. लक्ष्मण तुझी वारंवार आठवण काढतो. राम तुझ्यासाठीं अतिशय तळमळतो. मी आतां परत जाईन, रामाला सगळें वर्तमान सांगेन, मग राम वानरसैन्यासह लंकेत येईल आणि रावणाला मारून तुला सोडवील. माते ! तूं चिंता करूं नकोस.”

मारुतीचें हें बोलणें ऐकून सीतेला धीर आला. तिनें मारुतीला थोडा वेळ विश्रांति घ्यायला सांगितलें. पण त्याला लागली होती भूक. त्यानें सीतेला विचारलें कीं, ‘ या बागेतलीं फळे मी खाऊं का ? ’ सीता म्हणाली कीं, ‘ खाली पडलेलीं असतील तेवढींच खा. ’ त्यावर ‘ आज्ञा प्रमाण ’ म्हणून मारुतीनें उड्डाण मारलें. एक झाड उपटून दुसऱ्या झाडावर मारायचें आणि खाली पडतील तीं फळे खायचीं असा त्यानें सपाटा सुरू केला. थोड्याच वेळांत बागेतल्या अध्याधिक वृक्षांचा निकाल लागला. रक्षक त्याच्या अंगावर धांवून आले. मारुतीनें आपल्या शेंपटाचा विळखा घालून त्यांचा भारा बांधला आणि जमिनीवर आपटला. त्यांचा असा जिव घेऊन प्रेतें समुद्रांत फेकून दिलीं. ही बातमी रावणाला कळली. तो क्रुद्ध झाला. त्यानें मारुतीला पकडण्यासाठीं हजारों राक्षस पाठवले ; पण त्यांतला एकहि परत

आला नाहीं. अक्ष नांवाचा रावणाचा मुलगा मारुतीला पकडून आणण्याची प्रतिज्ञा करून निघाला. पण त्याचीहि गत तीच झाली. रावणाला पुत्रशोक झाला. त्या प्रकारानें रावणाचा ज्येष्ठ पुत्र इंद्रजित चिडला आणि मारुतीवर चाल करून गेला. त्यालाहि मारुतीनें लोळवलें. इंद्रजित पळाला आणि एका गुहेत लपून बसला. शेवटीं ब्रह्मदेवाला पुढें करून रावणानें मारुतीस पकडलें. समोर उभा करून रावण त्याला रागानें म्हणाला—

२८ लंकादहन

“ अरे मर्कटा थोर अन्याय केला
म्हणे रावणू मारितों सीध तूला
तुझा मृत्यु कोठें खरें सांग आतां
मुढा ! कश्मळा मारितो जातजातां

२७२

म्हणे मारुती ‘ काळ मारूं शक्रेना
कृपाळूपणें तोषलां रामराणा ’
न वाटे खरें सांगतां रावणाला
म्हणे, वानखंलांगुळीं आग्नि घाला

२७३

म्हणे रावणू पाहतां काय आतां
चिरें आणवा सांगताहे समस्तां
असंभाव्य ते वीर धांवोनि गेले
त्रिकूटाचळीं लोक ते नग्न केले

२७४

पुढें पुच्छ ओढूनि गुंडाळिताती
सिमा सांडिली वीर वेंटाळिताती
तया बोढितां तें असंभाव्य लांबे
विरेंवीर त्या लांगुळालागिं झोंबे

२७५

किती येक तें आणिलीं अज्य तेलें
 किती येक तें मोगरेलें फुलेलें
 महापुच्छ तें सर्वही भीजवीलें
 पहा हो ! कपी बापुडें वेथ मेळें !

२७६

तया लावितां वान्हि तेथें न लागे
 बळें फुंकितां तो विरेंवीर भागे
 तया देखतां रावणू सीघ आला
 बळें फुंकितां फुंकितां तो गळाला

२७७

पुढें रावणू थोर कोपें कडाडी
 बळें फुंकितां ज्वाळ नेटें भडाडी
 जळालीं मुखें भस्मल्या खाडमीषा
 बहूसाल लंबीत होत्या विशेषा

२७८-

बळें चेतला वान्हि नेटें भडाडी
 कडाडीत ज्वाळा दडाडी धडाडी
 कपी वरि तो वाड जाला उडाला
 पुढें जाळितां जाहला त्रीकुटाला

२७९

गृहांगोपुरांमार्जे तो पुच्छ घाली
 त्रिकूटाचळीं आगि नेटें निघाली
 बिदी हाट बाजार चौवार कुंचे
 पळे, बोंबली, नागिवा लोक नाचे

२८०

बहुतांपरींची बहू हाक जाली
 ' पळारे पळारे ! पळा आगि आली ! '

गुरें, वासुरें, सिंगुरें, लेंकुरें तें
सुर्णी, मार्जरें, तें खरें, येशरें तें

२८१

बहूतांपरींचीं बहू रम्य यानें
बहूसाल छेत्रें विचित्रें निशाणें
बहूतांपरींच्या बहूसाल शाळा
जळाच्या विविधा विचित्रा विशाळा

२८२

पळे लोक तेंथें बळें पुच्छ घाली
बहूतां विरांची बहू शांति जाली
महा पुच्छ तें ज्वाळबंभाळ झाला
बहू साक्षपें वन्हि तो चेतवीला

२८३

महावज्र लांगूळ कळोळ जाला
परी पाहतां रोम नाहीं जळाला
गदादीत काया समुद्रांत घाली
निवाला कपी पुच्छज्वाळा विझाली

२८४

समुद्रीं शुचिष्मंत होऊनि आला
नमस्कार घाली तये जानकीला ”

—श्रीरामदासकृत रामायण

अशा प्रकारें लंकादहन करून मारुति सीतेकडे गेला व तिचा निरोप घेऊन परत रामापाशीं आला. त्याच्या कार्याची रामायानें प्रशंसा केली. आतां लंकेवर स्वारी करायची असें सुग्रीवाला सांगितलें. सुग्रीवानें आपलें वानरसैन्य एकत्र केलें. लंकेच्या रोखानें रामासह सुग्रीवाचा दळभार निघाला. समुद्रतीरावर येऊन सर्वांनीं मुक्काम केला. आतां समुद्र कसा उल्लंघायचा आणि सैन्य लंकेत कसें उतरवायचें हा रामाला प्रश्न पडला.

किती येक तें आणिलीं अज्य तेलें
 किती येक तें मोगरेलें फुलेलें
 महापुच्छ तें सर्वही भीजवीलें
 पहा हो ! कपी बापुडें वेर्थ मेळें !

२७६

तया लावितां बान्हि तेथें न लागे
 बळें फुंकितां तो विरेंवीर भागे
 तया देखतां रावणू सीघ्र आला
 बळें फुंकितां फुंकितां तो गळाला

२७७

पुढें रावणू थोर कोपें कडाडी
 बळें फुंकितां ज्वाळ नेटें भडाडी
 जळालीं मुखें भस्मल्या खाडमीषा
 बहूसाल लंबीत होत्या विशेषा

२७८

बळें चेतला बान्हि नेटें भडाडी
 कडाडीत ज्वाळा दडाडी धडाडी
 कपी वरि तो वाड जाला उडाला
 पुढें जाळितां जाहला त्रीकुटाला

२७९

गृहांगोपुरांमार्जि तो पुच्छ घाली
 त्रिकूटाचळीं आगि नेटें निघाली
 बिदी हाट बाजार चौबार कुंचे
 पळे, बोंबली, नागिवा लोक नाचे

२८०

बहुतांपरींची बहू हाक जाली
 ' पळारे पळारे ! पळा आगि आली ! '

गुरें, वासुरें, सिंगुरें, लेंकुरें तें
सुणीं, मार्जरें, तें खरें, येशरें तें २८१

बहूतांपरींचीं बहू रम्य यानें
बहूसाल छेत्रें विचित्रें निशाणें
बहूतांपरींच्या बहूसाल शाळा
जळाल्या विविधा विचित्रा विशाळा २८२

पळे लोक तेथें बळें पुच्छ घाली
बहूतां विरांची बहू शांति जाली
महा पुच्छ तें ज्वाळवंभाळ झाला
बहू साक्षरें वन्हि तो चेतवीला २८३

महावज्र लांगूळ कळोळ जाला
परी पाहतां रोम नाहीं जळाला
गदादीत काया समुद्रांत घाली
निवाला कपी पुच्छज्वाळा विझाली २८४

समुद्रीं शुचिष्मंत होऊनि आला
नमस्कार घाली तये जानकीला ”

—श्रीरामदासकृत रामायण

अशा प्रकारें लंकादहन करून मारुति सीतेकडे गेला व तिचा निरोप घेऊन परत रामापाशीं आला. त्याच्या कार्याची रामायानें प्रशंसा केली. आतां लंकेवर स्वारी करायची असें सुग्रीवाला सांगितलें. सुग्रीवानें आपलें वानरसैन्य एकत्र केलें. लंकेच्या रोखानें रामासह सुग्रीवाचा दळभार निघाला. समुद्रतीरावर येऊन सर्वांनीं मुक्काम केला. आतां समुद्र कसा उल्लंघायचा आणि सैन्य लंकेंत कसें उतरवायचें हा रामाला प्रश्न पडला.

लंकेवर स्वारी करण्यासाठी राम ससैन्य सागरतीरीं येऊन थडकला आहे, ही बातमी रावणाला समजली. त्याने आपल्या प्रधानांची आणि सेनापतींची एक सभा भरविली. राम आला तर पुढे काय करायचें या प्रश्नावर खल सुरू झाला. रावण मनांतून भ्याला होता. त्याला पुढील भविष्याचीं स्वप्ने पडत होती. सीतेला पळवून आणल्याचें पाप त्याच्या मनाला खात होतें. धैर्याचा, पराक्रमाचा हिमाचल तो; पण आंतून पोखरला होता. आपल्या प्रधानांकडून आणि आपल्या वीरांकडून त्याला उत्तेजन हवें होतें. राक्षसांनी तें त्याला दिलें.

प्रत्येकजण रावणासमोर बढाया मारूं लागला. कोणी रामाची निंदा केली, कोणी त्याच्या वानरसैन्याचा उपहास केला. तर कोणी 'राम म्हणजे माणसाचं पोर; त्याला काय एवढें भ्यायचें आहे,' म्हणून उपेक्षाहि दाखविली. 'रामाला आणि त्याच्या माकडांना आम्ही हां हां म्हणतां मारूं आणि समुद्रांत फेकून देऊं' असें सगळ्यांनीच सांगितलें. विरुद्ध बोलला तो एकटा बिभीषण. त्यानें मात्र स्पष्ट शब्दांत सांगितलें कीं, 'सीतेला परत पाठव, रामाला शरण जा आणि लंकेचा सर्वनाश थांबव!'

रावणाला अर्थात् तें भाषण रुचलें नाहीं. त्यानें त्याला फितूर म्हटलें. 'तूं माझा भाऊ नसून वैरी आहेस; तुझी मला गरज नाहीं,' असेंहि त्याला सांगितलें.

बिभीषणानें 'ठीक आहे' म्हटलें व आपल्या चार प्रधानांसह तो तिथून निघाला आणि सरळ रामाला येऊन मिळाला. रामाच्या सैन्यतळावर येऊन तो जेव्हां तिथल्या लोकांना 'रामाची भेट करवा' असें सांगूं लागला तेव्हां सुग्रीवादि वानरांना त्याच्याबद्दल शंका आली. त्यांनीं रामाला तसें जाणवलें. पण अंतरसाक्षी रामाला बिभीषणाचा सद्भाव कळून आला. मारुतीनेंहि त्याच्याबद्दल निर्वाळा दिला. तेव्हां त्यांनीं त्याला रामापुढें नेलें. रामानें त्याचें स्वागत करून लंकेतली सर्व हकीगत विचारून घेतली आणि त्याला लंकेचें राज्य त्याच वेळीं देऊन टाकलें. त्या समुद्राच्या विस्तीर्ण वाळवंटांत लक्ष्मणाच्या हस्ते बिभीषणाला लंकाधिपति म्हणून राज्याभिषेक झाला.

२९ विभीषणावर अनुग्रह

“ उभें राहिलें भाग्य बीभीषणाचें
करी अंतरीं ध्यान पादांबुजाचें
भिजे दिव्य सर्वांग त्या अश्रुविंदीं
मिठी घातली रामपादाराविंदीं

२८५

कृपासागरें ठेविला हस्त माथां
चिरंजीव लंकापती होये आतां
मधूरा गिरा राघवें ऊठवीला
पुढें तिष्ठतू हात जोडूनि ठेला

२८६

बहू स्तूति केली रघुनायेकाची
करी आदिनारायणाची विरंची
तयाचेपरी शब्द कारुण्य बोले
पुढें पाउलें लक्षितां अश्रुं आले

२८७

म्हणे राम ‘ बीभीषणा बैस आतां
पुरे स्तूति सांडीं, तैर्जीं सर्वाचिता ’
सुमित्रासुतालागिं संकेत केला
दिजे मंगलस्नान बीभीषणाला

२८८

त्वरें ऊठिला बंधु त्या राघवाचा
घट्ट आणिला पूर्ण सिंधोदकाचा
पुढें सीम्र बीभीषणालागिं शेषें
विशेषें दिलें सौख्य राज्याभिषेषें

२८९

म्हणे राम बीभीषणा सत्य वाचा
प्रतापें वधू केलिया वैरियांचा

तुज दीधले राज्य लंकापुरीचें
चळेना चिरंजीव जैसे ध्रुवाचें

२९१

वरू दीधला रामचंद्रें दयाळें
कृपासागरें दासपाळें भुपाळें
प्रसंगीं तये थोर आनंद झाला
दिलें अक्षयी राज्य बीभीषणाला

-श्री रामदासकृत रामायण

नंतर श्रीराम समुद्राची प्रार्थना करण्यासाठीं एका दर्भासनावर बसून उपवास करूं लागला. तीन दिवस झाले तरी समुद्र दाद घेईना. तेव्हां रामाला क्रोध आला आणि तो समुद्राला शासन करण्यासाठीं उद्युक्त झाला. रामाच्या बाणानें आपलें सगळें पाणी आटून जाईल या भयानें समुद्र देहधारी होऊन रामाला शरण आला. 'हे राघवा, तूं माझ्यावर सेतु रचून पैलपार जा. यायोगें तुझी कीर्ति त्रिलोकीं अजरामर होईल.' सागरानें रामाला सांगितलें व तो गुप्त झाला.

रामानें वानरांना सेतु बांधण्याची आज्ञा केली. वानर मोठमोठ्या शिळा आणि पर्वतशिखरें आणून टाकूं लागले. नल नांवाच्या वानरानें सेतूची रचना केली. थोड्याच दिवसांत शंभर योजनें लांबीचा सेतु बांधून तयार झाला.

३० सेतुबंध

“ शतयोजन आयत, दशयोजन विस्तीर्ण सेतु, शंकेतें
दे, गेला बुडवाया कोपाकुल भूमिबाहु लंकेतें
किंवा तो कपिकटकोत्तरसिंधूद्गत बुभुक्षु कालाही
दूर पसरला खाया रात्रिचरां क्षुद्र बेडकांला ही

२९२

२९३

- सेतु न तो यत्पतिनें स्वसुता नेली, वृकें जशी एणी
त्या लंकेची श्रीभूदेवीनें ओढिली असे वेणी २९४
- रामजयश्री लर्मीं लंका घाली सुनील पाटावें
सेना बन्हाडणीला पायघडी कां असें न वाटावें ? २९५
- बहुधा तुच्छ जलधितृण चाटायचा धरूनियां बीट
गेला प्रभुप्रतापासितपथ रक्षोटवीकडे नीट २९६
- कीं पतित पति त्यागुनि विश्वशरण्याकडे रडत वाटे
आली जी लंकाश्री तीचा तो सांजनाश्रुपथ वाटे. २९७
- कीं चिरलें स्वापयशें शोकानलदग्ध सागरोरचि तें
सूचविले तर्क असे त्या सेतुवरें महासुधीरचितें ” २९८

—मारीपंतकृत मंत्ररामायण

सेतु तयार होतांच वानरसैन्य सुरक्षितपणें लंकेत उतरलें.

युद्धकांड

श्रीराम दळभारासह लंकेच्या वेशविर येऊन थडकला. रावणाला ही बातमी समजली. उंच गोपुरावर चढून त्यानें तें अफाट वानरसैन्य पाहिलें. त्यानें प्रधानमंडळीला एकत्र करून युद्धाची तयारी सुरू केली. युद्ध सुरू करण्यापूर्वी रामानें अंगदाला रावणाकडे शिष्टाईसाठीं पाठवलें.

अंगद एकच उड्डाण मारून रावणाच्या राजसभेंत उतरला. सूर्यासारखें त्याचें तेज पाहून राक्षसवीर चपापले. अंगदानें एकवार सभेंत चौफेर दृष्टि टाकली. “अरे, मला तुम्ही कोणीच ‘या बसा’ म्हणत नाहीं. तुमच्या राज्यांत शिष्टाचार म्हणतात तो नाहींच वाटतं ? बरं आहे. आतां माझी व्यवस्था मलाच करून घेतली पाहिजे.”

असें म्हणून त्यानें आपल्या शेषटाचें वेंटालें केलें आणि त्यावर तो आरूढ झाला. रावणाच्या सिंहासनापेक्षां सुद्धां अंगदाचें पुच्छासन अधिक उंच झालें. रावणाला उद्देशून तो बृहस्पतीसारखा बोलूं लागला—

३१ अंगद—शिष्टाई

“हे रात्रिचर राजा ! रामाचा दूत अंगदाभिध मी
कोणी मला पुसाना ‘कोण असें’ काय बैसलों अधर्मी ? २९९
वैदेहीच्या रमणें वीरें करुणाकरें जगद्गीतें
पाठविलें मज, त्याच्या ऐकें कल्याणहेतु सद्गीतें ३००
चतुरानन जगदीश्वर त्याचा तूं पौत्र भूतपातिदास
श्रुतसंपन्न, नयज्ञ ब्राह्मणसुत, पावलासि सुपदास ३०१
सुरभूसुर यत्नानें पूजावे धर्मसेतु रक्षावे,
निर्मळ यश जोडावें, व्यसनानाचार ते उपेक्षावे ३०२

या विहिताचारातें, सोडुनि धरिलीस वृत्ति जननीचा अनुसरलासि दशास्या ! पक्षाला तूं स्वकीय जननीच्या	३०३
विधिवर सामर्थ्यानें होउनि मदमत्त वन्य कुंजरसा धर्मद्रु मोडिले हे, केली ध्वस्ताचि वेदकुंज रसा	३०४
शमदमनयभयलज्जा सोडुनि हरिशी परांगनावित्त वित्तम होउनि निरयप्रद मार्गी काय ठेविलें चित्त ?	३०५
स्वकुळाला अंजन जो लावी, तो पुत्र न प्रसूविष्टा शिष्टाचरणीं यास्तव नित्य असावी यशःप्रदा निष्टा	३०६
करिशी अन्याय बळें हितोपदेष्टा तुला गमे द्वेष्टा स्वेष्टासि मंतुवांचुनि धिक्कारिशि, हे बरी नव्हे चेष्टा	३०७
जनकमहाराजसुता रविकुलतिलकाजसूनुची सून तूं नकळत नेली, तरि दे, हो सद्बृत्त आजपासून	३०८
अपराध हा महाजननिंद्य तशी हे जनाधमा ! केली अद्यापि मी पुलस्त्यद्विजाकडे पाहुनि क्षमा केली	३०९
रघुकुलज श्रीमंत, प्राज्ञ, प्रबल, क्षमादयानिलय शरणागत वत्सल हे, ख्यात जनीं, शत्रुचा करुनि लय	३१०
रविवंशज राजांची बहु सरला भ्रूलताहि चापलता ते बक्रा झाल्यावर चालेना जिण्णुंचीहि चापलता	३११
नाहीं तुजसीं मजसीं वैर, तथापि प्रियावियोग मला दिधला, यावरुनि तुझा स्वभाव विपरीत सर्वथा गमला	३१२
वैदेहीला तूं जरि आणुनि देशील आशुनि मजला मीही लंकाजीवन अभय, समर्पनि तत्क्षणीं तुजला	३१३

नाहींतरि सायक हे, हे भुज, हा खड्ग, हे धनूरत्न
 मी सज्ज जयधनातें तूं निधनातें स्वयें करीं यत्न !” ३१४
 यांपरि तुज राजेंद्रें कथिलें, आतां करूं नको उशिर
 सीतोपायन घेउनि, ठेवीं ये तत्पदांबुजीं स्वशिर ३१५
 तूं करुनि समर न मर; अमरसम रघूत्तमांघ्निनवपद्मीं
 रम, रस घे, अमरचि हो ! अमराहित स्वस्थ नांद निजसद्मीं ३१६
 दे उत्तर, निजलासा बहिरासा मूकसा नको राहूं
 याहुनि हित काय वदों ! न वदसि कां आशुनीहि चोरा हूं ३१७
 अनल, अनिल, यम, यक्षप, वरुण, विधु, ब्रध्न, सर्प, गंधर्व
 सर्व पराजित केले, परि रामाशीं नको करूं गर्व ३१८
 राम प्रणतजनांचा त्राता, रिपुलोककाल या पार्शीं
 चेष्टा करितां दुष्टा ! अष्टा पडशील मृत्युच्या पार्शीं” ३१९

—मोरोपंतकृत मंत्ररामायण

अंगदाचें बोलणें रावणाला चांगलेंच झोंबलें. त्यानें आपल्या सेवकांना
 अंगदाला पकडण्याची आज्ञा केली. अंगदानें त्या वेळीं अद्भुत पराक्रम दाख-
 वला. रावणाच्या हृदयावर पुच्छाचा तडाखा लगावून त्यानें त्याचा तेजाळ
 मुगुट अंतराळांत उडवला व पाठोपाठ आपण उड्डाण करून तो झेलला. तो
 रामापुढें नेऊन ठेवतांच रामाला आनंद झाला. त्यानें तो बिभीषणाच्या
 मस्तकवर घातला.

सामोपचारानें रावण वळत नाहीं हें अंगदानें सांगतांच रामानें आपलें
 धनुष्य उचललें. वानरमैन्यहि उठविलें. प्रत्यक्ष युद्धाला प्रारंभ झाला. एकच
 कोल्हाळ माजला. लंकांनगर गडबडलें. राक्षस दुर्गावर उभे राहून वानरांना
 झोडूं लागलें. वानर उड्या मारून राक्षसांच्या तंगड्या ओढूं लागले. गरगर
 फिरवून त्यांना जमिनीवर आदळूं लागले. कोणी राक्षसांचे कोथळे बाहेर
 काढले. कोणी नाक-कान तोडले. अश्व खिंकाळूं लागले. गजभार सैन्यें तुडवीत

पुढें जाऊं लागले. 'जय श्रीराम' म्हणून वानर वृक्ष उपटूं लागले. वानरांच्या शिळावर्षावानें राक्षसांच्या अंगांतून भडामड रक्त वाहूं लागलें. तडातड मस्तकें तुटून उर्ध्वपंथें उडूं लागलीं. तीन दिवसांनंतर धूम्राक्ष नांवाचा रावणाचा पहिला सेनापति रणांत पडला.

रावणाला ही वार्ता कळली. त्यानें मग वज्रदंष्ट्राला पाठवलें. तो मरतांच त्याच्यामागून अकंपन, जंबुमाळी इत्यादि राक्षसवीर सरसावले. त्यांची पण तीच गत झाली. त्यानंतर प्रहस्त नांवाचा सेनापति चतुरंगदलानिशीं वानरसैन्यावर आदळला. संग्रामाची झड लागली. तलवारी-तळपूं लागल्या. गदा दणाणल्या. शूल हृदयाचा ठाव घेऊं लागले. नीळ नांवाच्या वानरानें एक ताडवृक्ष उपटून फेकला आणि प्रहस्ताचें रथासह चूर्ण केलें. प्रहस्त पडल्याची वार्ता ऐकून रावणाचा क्रोध अनावर झाला. तो स्वतः रणांत जाण्यासाठीं उठला. मंदोदरीला ही गोष्ट कळली. आपल्या पतीचें लक्षण तिला ठीक दिसेना. ती लगबगानें रावणापुढें येऊन उभी राहिली. जव तोंडून तिनें रावणाला सन्मार्गाचा उपदेश केला.

पण मंदोदरीच्या शब्दांकडे लक्षाहि न देतां रावण बाहेर पडला. त्याचे पुत्रपौत्र आणि सगळें राक्षससैन्य मागोमाग निघालें. पुनश्च संग्रामभेरी दुमदुमल्या. लंकेचीं सगळीं महाद्वारें एकदम उघडलीं. पुढें पायदळ, मागें घोडेस्वार, त्यांच्यामागून हत्ती आणि रथ व सर्वांच्या मागें रावण असें संचलन चालूं झालें.

पहिल्या प्रथम सुग्रीव त्याला भिडला. रावणानें त्याला मूर्च्छित पाडलें. तें पाहून लक्ष्मण पुढें आला आणि बाणामागून बाण सोडूं लागला. रावणाच्या पर्वतप्राय देहांतून रक्तधारा गळूं लागल्या. रावणानें जंगजंग पछाडलें; पण लक्ष्मण आवरेना. त्याचीं सर्व शस्त्रां लक्ष्मणानें मधल्यामध्येंच तोडून टाकलीं. शेवटीं ब्रह्मशक्ति अभिमंत्रून रावणानें लक्ष्मणावर टाकली. त्यासरशीं तो भूमीवर मूर्च्छित पडला. तशा स्थितीत रावणानें येऊन त्याच्या हृदयावर मुष्टिप्रहार केला. मारुतीला तें सहन झालें नाहीं. त्यानें रावणाच्या छाताडावर अशी एक लाथ मारली कीं, तो रक्त-ओकीत तिथून पळाला. कितीतरी वेळानें मग लक्ष्मण सावध झाला.

रावणाचा सर्व बाजूनी पराभव होऊं लागला. त्यामुळे त्याचा आत्म-विश्वास डळमळला. तो कलाहीन दिसू लागला. ' आतां पुढें काय करायचें ' असा प्रश्न त्यानें प्रधानांना टाकला. ते म्हणाले कीं, कुंभकर्ण झोंपला आहे त्याला उठवावं, म्हणजे तो शत्रुसैन्याचा फडशा पाडील. रावणाला ती गोष्ट पटली. मग विरूपाक्ष, महोदर हे हजारों राक्षस बरोबर घेऊन त्याच्या शयनागारांत गेले. त्यांनीं तिथें जाऊन नगारे वाजवले आणि खूप ओरडा-ओरड केली. सर्वांनीं मिळून एकच हांक फोडली.

३२ राक्षस कुंभकर्णाला उठवतात

- “ मग सत्वर रात्रिचर गेले तो कुंभकर्ण उठवाया
पाठविले दशवदनें जे तन्निद्राधनासि लुटवाया ३२०
- त्याच्या निकट मघु रुधिरघट शतसंख्याक ठेविती पूर्ण
मत्स्यवराहमहिषमृगमांसाचे राशि निर्मिती तूर्ण ३२१
- विंध्य तसा निजला तो, वदनदरीमाजि निबिड अंधार
फार भयंकर भासे, पातालाचेंचि काय तें दार ३२२
- श्वासानिलरयपतित क्षणदाचर तूलतुल्य ते भ्रमती
नासाप्रवेशनिर्गमगतागतें मशकसे किती श्रमती ३२३
- ‘ हे कुंभकर्ण ! राजा बलावितो ’ मारिती अशा हाका
हा कांहींच वदेना, निद्राप्रिय इंद्रशत्रुचा काकां ३२४
- एक सहस्र महारव दुंदुभि संताडिले कितेकांहीं
मुद्गर मुसलें करिती ताडन, परि लागती न ते कांहीं ३२५
- शतसंख्याक जळाचे कुंभाहि आणूनि रिचविले कानीं
केशोन्मूलन केलें, झाले निजकंठ शुष्क हाकांनीं ३२६
- चाबुनियां काय बळें धांवति अंगावरूनियां, हसती
मृत वन्य गजास जसे वायसगण वेष्टिती, तसे दिसती ३२७

दश शत गज देहावर चालविले, ताडिला शिलाशिखरें
निद्रापराजयास्तव केलें त्याहीं प्रसिद्ध युद्ध खरें! ३२८

ऐसा बहुतां यत्नें जागा केला जसा महाकाळ
मधुलोहित घट घट घट सेवी मांसासमेत तत्काळ ३२९

क्षुत्तृट्परिहारार्ते कखनि निद्रालसस्वभावानें
ऋव्यादांसि म्हणे, 'मज ऊठविलें किं निमित्त भावानें?' " ३३०

—मोरोपंतकृत भंत्ररामायण

कुंभकर्णानें जागा होऊन 'काय झालं' म्हणून विचारतांच राक्षसांनीं त्याला युद्धाचा सगळा वृत्तांत सांगितला. तो रावणाला जाऊन भेटला. रावणानें त्याला सांगतलें कीं, 'आतां आपला जय तुझ्यावरच अवलंबून आहे. 'ठीक' म्हणून तो रणभूमीवर गेला.' पहिल्याप्रथम सुग्रीवाशीं त्याची गांठ पडली. सुग्रीवानें चावा घेऊन त्याचे नाककान तोडून टाकले. पण कुंभकर्णाला त्याची शुद्धच नव्हती. जेव्हां न्हाव्यानें त्याच्यापुढें आरसा धरला तेव्हां कुठें त्याला आपल्या चेहऱ्याची कशी विटंबना झाली आहे तें कळलें. त्यासरशीं तो कृतांतासारखा खवळला. त्यानें आपला अधरोष्ठ दातांखालीं रंगडला. पर्वत कोसळावा तसा तो वानरसैन्यावर येऊन आदळला. आपल्या हातांतला मुद्गर चक्राकार भोवडूं लागला. तडाख्यांत सांपडेल त्याचा चुराडा करूं लागला. थोड्याच वेळांत समरभूमीवर त्यानें धुमाळ उडवून दिली.

कुंभकर्ण असा अनाटोप झालेला पाहून. रणरंगधीर श्रीराम पुढें आला. एखाद्या भयाण अंधाच्या गुहेसारखें तोंड उघडून कुंभकर्ण रामाला गिळायला धांवला. त्याच्या नाका-तोंडांतून ज्वाळा उफाळूं लागल्या. पण रामानें एकाच दिव्य बाणानें त्याचें शिर गगनांत उडवलें. अशा रीतीनें कुंभकर्णाचा अंत झाला. एक अतुर्बळी रामशत्रु यमलोकाला गेला.

रावणाला ही वार्ता कळतांच तो बसल्या जागीं मूर्च्छित पडला. इंद्रजितानें त्याला सांवरून धरलें आणि सावध केलें. 'बाबा' तुम्ही काळजी करूं नका.

भी रणांत जातों आणि राम-लक्ष्मणांना यमाचे पाहुणे करून येतों.' बापाला असें आश्वासन देऊन तो निघाला.

मेघांच्या आड दडून तो रामसैन्यावर अंतराळांतून शरवर्षाव करूं लागला. त्यानें सुग्रीवादि प्रमुख वानरांना जमिनीवर लोळवले. शेवटीं शक्तीचा प्रहार करून राम-लक्ष्मणांसहि घायाळ केले. ते दोघे रणभूमीवर निश्चेष्ट पडले. त्यांचे श्वासोच्छ्वास क्षीण झाले. हातपाय हालेनात. इंद्रिये विकल झाली. चेतना हरली. हनुमंत आणि विभीषण चिरंजीव असल्यामुळे त्यांना मात्र कांहीं झालें नाहीं.

‘राम-लक्ष्मण मेले. आपला विजय झाला.’ असें इंद्रजिताला वाटले. तो जयवाद्यें वाजवीत लंकेंत धरतला. रावणाला परम हर्ष झाला. त्यानें पुत्राला दृढ आलिंगन दिलें. लंकेंत विजयोत्सव सुरू झाला. राक्षस मस्त झाले.

पण लंकेंतला हा विजयानंद फार वेळ टिकला नाहीं. मूर्च्छित पडलेले वानरवीर लवकरच उठून बसले. राम-लक्ष्मणहि सावध झाले. त्यांनीं पुनश्च युद्ध मांडलें. असंख्य राक्षस संहारले. रक्ताच्या नद्या वाहिल्या. मांसाचा चिखल झाला. रणभूमि छिन्नविछिन्न प्रेतांनीं भरून गेली.

तेव्हां इंद्रजितानें निकुंबळेच्या किल्ल्यावर जाऊन महाभयंकर अनुष्ठान मांडलें. त्यानें रक्तानें स्नान केलें. रक्तवस्त्र परिधान केलें. सात प्रेतें खालीं पसरून त्यावर आसन घातलें. ब्राह्मणांचीं शिरें आणि रक्तमांस यांचें तो अग्नींत हवन करूं लागला. दिव्य रथाच्या प्राप्तीसाठीं तो हें सर्व करीत होता.

ही गोष्ट विभीषणाला कळली. तो रामाला म्हणाला, ‘अग्नींतून दिव्य रथ निघाला तर इंद्रजित मग कोणास आटोपणार नाहीं. त्याचें अनुष्ठान पुरें होण्याच्या आंत त्याला मारलें पाहिजे. बारा वर्षे ब्रह्मचारी आणि उपवासी जो असेल त्याच्याच हातून इंद्रजिताला मृत्यु आहे.

हें ऐकून रामानें लक्ष्मणाकडे पाहिलें. कारण लक्ष्मण तसा होता. त्यानें त्याच्या मस्तकीं कृपाहस्त ठेवून त्याला इंद्रजितावर पाठवला. अंगदाच्या खांद्यावर बसून तो निघाला. हनुमंत, विभीषण हेहि त्याच्यासंगें चालले निकुंबळेवर जाऊन पांचतात तों इंद्रजित पूर्णाहुति घालीत होता. एक तेजाळ रथ अग्निकुंडांतून वर येत होता. मारुतीनें चपळाई करून एक मोठी

शिळा अग्निकुंडावर टाकली. कुंड मोडलें आणि अग्नीनें रथ परत गिळून टाकला. इंद्रजिताच्या सर्व आशा भय झाल्या.

तो क्रोधानें घडकला. दुसरा एक रथ आणवून तो निकुंभळेच्या पायथ्याशीं आला. लक्ष्मण आणि इंद्रजित समोरासमोर आले. युद्धाची धुमश्चक्री सुरू झाली.

३३ लक्ष्मण-इंद्रजित युद्ध

“ फणी रावणी वीर सन्मुख झाले
बळाचे महाकाळ जैसे उदले
करायासि निर्वाण ते एकमेकां
विरश्रीबळें सांडिली सर्व शंका

३३१

पुढें बोलता जाहला इंद्रजीतु
' कृदांतापुढें निर्बळा मानवा तूं
मरायासि तूं वेथ आलासि येथें
निमीषांत मारीन रे बाणपातें

३३२

रणामाजि सन्मुख होतां बळेंसी
समस्तां तुम्हा पाडिले नागपार्शी
पुन्हा मागुते सर्वही बाणजाळीं
निमालेति माझ्या करीं युद्धकाळीं

३३३

अरे काय जाली तुझी शक्ति तेथें
पुन्हा शीघ्र आलासि युद्धासि येथें
तुवां आणिलें काय सामर्थ्य जायां
बळें दावितां निर्बळें वेथ वायां '

३३४

बहू बोलिला वाजदू घोर शत्रु
प्रतीउत्तरें बोलिला तें सुमैत्रु

मि हा कोण तूं नेणसी काय मूढा
बृथा विक्रमू बोलसी वाड गाढा

३३५

रिपू बोलतो जाण रे सत्य बाणी
प्रतापें तुझें शीर छेदीन बाणीं
तया बोलतां ताविली भीमदृष्टि
उभा काळ जाळावया जीवसृष्टि

३३६

बळें छेदितां जाहला बोष्ट दंतीं
सिमा फांकली वैभवाची दिगांतीं
करारां रणीं खादल्या वज्रदाढा
शतें सोडिली बाण बोदूनि मेढा

३३७

बळें धांबिलीं बाणजाळें उफाळें
लखाखीतसे प्रेरिले दूत काळें
तडाडीत घोषें कडाडीत आले
सुमित्रासुतें सर्व छेदूनि नेले

३३८

असंभाव्य ते जाहली बाणवृष्टी
जळों लागली पावकें सर्व सृष्टी
अती चेंड ते दंड अद्भूत कैसे
महाकाळ कल्पांतिंचे मेघ जैसे ॥

३३९

—रामदासकृत रामायण, युद्धकांड

लक्ष्मणानें इंद्रजिताचें शिर आणि बाहुही एकदम तोडला. शिर वानरांनीं झेललें आणि रामाकडे आणलें. बाहु जो उडाला तो निकुंभळेंत जाऊन पडला. इंद्रजिताची भार्या सुलोचना तिथें होती. तिनें तो ओळखला. तिच्यावर आकाश कोसळलें. आपल्या पतीचा वध कसा झाला तें तिनें त्या बाहूला विचारलें. त्यानें भूर्जपत्रावर सगळी हकीगत लिहून दाखविली. तें पत्र घेऊन

ती रावणाकडे आली. पुत्राच्या मृत्यूची वार्ता ऐकून रावण ऊर बडवू लागला. तिनें पतीचें शिर आणून देण्याबद्दल रावणाची प्रार्थना केली, तेव्हां मंदोदरीनें तिला सांगितलें कीं, तूं स्वतःच रामाकडे जाऊन तें मागून आण.

सुलोचना रामाकडे गेली. तिनें त्याचें स्तंवन केलें. तुला ही गोष्ट कशी कळली असें रामानें विचारतांच तिनें तें पत्र दाखवलें. वानर म्हणालें कीं, 'तुटलेला हात पत्र लिहील या गोष्टीवर आमचा विश्वास बसत नाही. तुझ्या पतीचें शिर हें इथें पडलें आहे. त्याला तूं हंसव आणि मग घेऊन चल. तुटका हात जर पत्र लिहितो तर तुटलेलें शिरहि हंसूं शकेल.'

सुलोचनेनें ती गोष्ट मान्य केली. शिर हृदयाशीं धरून ती स्फुंदू लागली. नंतर खालीं उत्तरीय वस्त्र पसरून तिनें तें त्याच्यावर ठेवलें. हात जोडून ती त्याला म्हणाली, 'अयोध्याधीश रामचंद्र तुमचें हास्य पाहण्यासाठीं उत्सुक झाला आहे. तरी एक वेळ कृपा करून हंसा.' आणि मग त्याला हंसूं येण्यासाठीं ती अनेक गोष्टी बोलली. अनेक विनोदप्रसंग आठवून दिले. पण शिर कांहीं हंसेना. तेव्हां ती म्हणाली --

“माझंच चुकलं: जर मी माझा बाप शेष याला तुमच्या साहाय्य बोलवलं असतं तर तुम्हांला मृत्यु आला नसता—”

हे शब्द ऐकतांच शिर खदखदां हंसलें. वानरांनीं रामाला विचारलें कीं, हा काय चमत्कार आहे ? तेव्हां राम म्हणाला कीं, हिचा बाप शेष तोच माझा भाऊ लक्ष्मण. सासऱ्यानेंच जावयाला मारलें असा प्रकार आहे हा. तें ऐकून लक्ष्मण दुःख करूं लागला. आपल्या मुलीची त्याला करुणा आली. रामानें त्याची कशीबशी समजूत घातली. सुलोचना पतीचें शिर घेऊन समुद्रतीरीं आली. तिनें त्या ठिकाणीं मोठें अग्निकुंड रचून त्यांत शिर ठेवलें आणि अग्नीला तीन प्रदक्षिणा करून आपणहि त्यांत उडी घातली. तिच्या शरिरांतली आत्मज्योत दिव्य देह घेऊन स्वर्गलोकीं निघून गेली.

ज्या मुलावर एवढा भार तोच एकाएकीं मेलेला पाहून रावण सूडाच्या भावनेनें खवळला. राम-लक्ष्मणांशीं. त्यानें तुंबळ युद्ध सुरू केलें. पण त्याचा

पराजयच होऊं लागला. शेवटीं त्यानें धगधगीत अशी शक्ति भात्यांतून बाहेर काढली व लक्ष्मणावर सोडली. तिनें लक्ष्मणाला घायाळ केलें. तो खाली पडला. त्याचे श्वासोच्छ्वास बंद झाले. प्राण कंठारिीं आले.

तें पाहून राम शोकाकुल झाला. मारुतीनें त्याला सांवरलें. सगळेच वानर रडूं लागले. एकच हाहाःकार झाला. सुषेण नांवाच्या वैद्यानें लक्ष्मणाची ती अवस्था पाहून सांगितलें कीं, 'सूर्योदय होतांच याचा प्राण जाईल. द्रोणाचलावरची अमृतवल्ली रात्रींत जाऊन जर कोणी आणील तरच हा वांचेल.' तें ऐकून मारुति त्या कामासाठीं तयार झाला. रामचरणीं मस्तक ठेवून त्यानें उड्डाण केलें आणि तो द्रोणाचलाजवळ आला. नमस्कार करून त्यानें पर्वताची प्रार्थना केली.

मारुति द्रोणाचल घेऊन सूर्योदयाच्या आंत लंकेंत आला. सुषेणानें त्याच्यावरची अमृतवल्ली तोडून तिचा रस काढला आणि लक्ष्मणाच्या मुखांत घातला. लक्ष्मण ताचडतोब उठला. त्या रसानें इतरहि मृत वानरवीर सुषेणानें उठवले. सर्वांना आनंदीआनंद झाला. रामाचें मुखकमल हर्षोत्फुल्ल झालें. राम-सैन्य ताजेतवानें होऊन युद्धोन्मुख झालें. सर्वांनीं गर्जना केल्या. वानरवीर 'घेमार' म्हणून शत्रुसैन्यावर तुटून पडले. रावणसैन्य बरेंचसें मेलें व उरलेलें पांगलें.

रावणाला या सर्व गोष्टी असह्य झाल्या. तो तीन वेळां रणभूमीवर जाऊन परत आला होता. आतां निर्वाणीचें युद्ध करायला तो निघाला. उरलेंसुरलें सगळें सैन्य त्याच्यामार्गे निघालें. रावणाचा रथ रामासमोर येऊन थडकला. दोघे प्रचंड वीर विभांडूं लागले. अलातचक्रासारखीं दोघांचीं धनुष्ये चमकूं लागलीं. नागासारखे बाण एकमेकांना डसूं लागले. रावणाच्या सर्पास्त्रावर रामानें गरुडास्त्र सोडलें. रावणाचें अग्न्यस्त्र रामाच्या पर्जन्यास्त्रानें विझलें. रावणाच्या वातास्त्रावर रामानें पर्वतास्त्राचा उतारा दिला. रावणाचा एक तेजाळ बाण रामाच्या पायांत घुसला.

राम भूमीवर लढतो हें देवांना पाहवळें नाहीं. इंद्रानें मग त्याच्यासाठीं एक दिव्य रथ पाठविला. मातलि नांवाचा सारथीहि त्याच्यासह आला. त्यानें विनंति करतांच राम रथारूढ झाला. मग युद्धाला खरा रंग चढला. कितीतरी

वेळ राम-रावणांनीं एकमेकांका विंधिलें आणि एकमेकांचे घाव चुकवले. आकाशांत बाणांचा मंडप झाला. नक्षत्रें खळाखळ तुटूं लागलीं. मेघ रक्त-धारा वर्षू लागले. एक काळ दुसरा महाकाळ, एक दावानल दुसरा वड-वानल असे ते दोघे दिसूं लागले. युद्ध नव्हे; प्रळय ओढवला असें त्रिभुवनाला वाटलें.

रामानें त्याच्या रथाचे घोडे प्रथम मारले. नंतर सारथ्याला घायाळ केलें, आणि त्यानंतर एक अर्धचंद्राकार बाण सोडून रावणाचीं दहाहि शिरें उडवलीं. रामाला वाटलें कीं, आतां रावणाचें अचेतन धड खालीं कोसळेल. पण काय आश्चर्य ! परत दाही शिरें होतीं तशीं त्या धडांतून वर आलीं. तेव्हां मातलीनें, अगस्त्यानें दिलेल्या बाणाची रामाला आठवण करून दिली. रामानें तो बाण काढतांच सर्वांचे डोळे दिपले. रामाच्या धनुष्यापासून सुटतांच रावणाच्या वक्षःस्थलाच्या रोखानें तो धांवला. रावणाच्या हृदयांत अमृताची कुपी होती ती फोडून आणि हृदय विदारून तो आरपार गेला. रावण क्षण न लागतां मरून पडला.

३४ रावणवध

“ कुपी फोडिली बाणघातें निघातें
तेणें रावणू चालिला मृत्युपथें
रुसी, देव, गंधर्व, ते सर्व तोषें
विमानीं सुखें गर्जती नामघोषें

३४०

नमीं दुंदुभी वाजती येक नादें
बहूतांपरींचीं बहूसाल वाधें
ध्वनी दाटले पूर्ण ब्रह्मांड घोषें
कपी गर्जती नामघोषें विशेषें

३४१

सुखानंद आनंदली जीवसृष्टि
विमानींहुनी जाहली पुष्पवृष्टि

रुसी, देव, गंधर्व, सर्वे मिळाले ।
विणे वाउनी नारदादीक आले ३४२

मिळाल्या सुखें नायेका अष्टभावे
करीं ताळ मृदंग वीणे स्वभावे
कळा कौतुके दाखवीती प्रसंगे
गुणी नाचणीं नाचती रागरंगे ३४३

बहू गायनें थोर गंधर्व गाती
कळा ऐकतां देव थकीत होती
जयांच्या अळापें देहेभाव जाती
मृगें श्वापदे लोधल्या त्या विजाती ३४४

रुपें सुंदरी किन्नरी दिव्य येत्रें
बहूसाळ विद्याधरी गूणपात्रें
उठे राग कळोळ सप्तै स्वरांचा
गमे वोळला मेघ हा अमृताचा ३४५

तुरें वाजती अंबरीं शंखभेरी
जयो पावला राम लीळावतारी
सुरां मानसीं थोर आनंद झाला
महाघातकी रावणू तो निमाला ३४६

समस्तां सुरां मानसीं सूख जालें
परी दुःख बीभीषणा प्राप्त केलें
रणीं रावणू श्रेष्ठ बंधू निमाला
झळंबे मनीं शोक उत्पन्न झाला ३४७

बहू लोटले मेघ नेत्रोदकाचे
दिनाचेपरी शब्द कारुण्य वाचे

रुसी, देव, गंधर्व, सर्वे मिळाले
विणे वाउनी नारदादीक आले ३४२

मिळाल्या सुखें नायेका अष्टभावे
करीं, ताळ मृदंग वीणे स्वभावे
कळा कौतुके दाखवीती प्रसंगे
गुणी नाचणीं नाचती रागरंगे ३४३

बहू गायनें थोर गंधर्व गाती
कळा ऐकतां देव थकीत होती
जयांच्या अळापें देहेभाव जाती
मृगें श्वापदें लोधल्या त्या विजाती ३४४

रुपें सुंदरी किन्नरी दिव्य येत्रें
बहूसाळ विधाधरी गूणपात्रें
उठे राग कळोळ ससै स्वरांचा
गमे वोळला मेघ हा अमृताचा ३४५

तुरें वाजती अंबरीं शंखभेरी
जयो पावला राम लीळावतारी
सुरां मानसीं थोर आनंद झाला
महाघातकी रावणू तो निमाला ३४६

समस्तां सुरां मानसीं सूख जालें
परी दुःख बीभीषणा प्राप्त केलें
रणीं रावणू श्रेष्ठ बंधू निमाला
झळंबे मनीं शोक उत्पन्न झाला ३४७

बहू लोटले मेघ नेत्रोदकाचे
दिनाचेपरी शब्द कारुण्य वाचे

घडीनें घडी तो भुमी अंग घाली
अरीभ्रातया शुद्धि सर्वे उडाली

३४८

देहेभाव सांडूनि तो रूदताहे
मोहोजाळ होतांचि आक्रंदताहे.
बहूतांपरीचें बहू सौख्य दिलहें
मनामार्जि तें सर्वही आठवीलें

३४९

मुखें श्वास सांडूनि पाणी चुरीतो
भुमी मस्तकू आपटीतो पिटीतो
म्हणे वीर तो ' बोंखटा काळ आला
त्रिकूटाचळाचा अळंकार गेला

३५०

नव्हे रावणासारिखा संपतीचा
नव्हे रावणासारिखा वित्पतीचा
बहू सांगतां वैभवालागिं कांहीं
प्रतापी त्यासारिखा वीर नाहीं

३५१

मनाचा उदारू धनाचा कुबेरू
बहूसा विचारू जर्नी दानशूरू'
गळाला बहू धीर त्या राक्षसांचा
मंहीमंडळीं धाक गेला सुरांचा "

३५२

—श्रीरामदासकृत रामायण

रावण मरतांच रामायानें धनुष्य खालीं ठेवलें. बिभीषण बंधुशोकानें रडत होता त्याचें सांत्वन केलें. त्याच्याकडून रावणाचें सगळें और्ध्वदेहिक करवलें. लंकेचे प्रजाजन बिभीषणाला भेटायला आले. वानर लंकानगरीचें वैभव पाहून आलें. बिभीषणानें रामाला विनवळें कीं, ' माझ्याबरोबर तुम्ही नगरांत चलावें. तेव्हां श्रीराम म्हणाला—

“ मीं लंका तुला दान दिलेली आहे. आतां मी तिच्या आंत पाऊल टाकणार नाहीं. कन्यादान झाल्यावर मुलीच्या घरीं अन्न घेऊं नये. गाय दान दिल्यावर आपण तिचें दूध काढूं नये. शिवाय भरताला भेटल्यावांचून मी मंगलस्नान करणार नाहीं. भोजन, तांभूल इत्यादि भोग तोंवर वर्ज्य आहेत.

नंतर रामानें विभीषणाला लक्ष्मण-सुग्रीवांसह लंकेत पाठवले. शुभमुहूर्तावर विभीषण लंकेचा राजा झाला.

उत्तरकांड

सर्व स्थिरस्थावर झाल्यावर 'आतां सीतेला घेऊन ये' म्हणून रामाने मारुतीला आज्ञा दिली. मारुति या आज्ञेची वाटच पाहत होता. तो शोध-गतीने लंकेत गेला. रामाचा निरोप त्याने बिभीषणाला सांगितला. दोघे मिळून अशोक वनांत आले. बिभीषणाची राणी आणि इतर स्त्रियाहि आल्या. त्यांनीं सीतेला मंगलस्नान घातलें. नंतर तिला अमूल्य वस्त्रभूषणें लेवविलीं. बिभीषणानें तिच्यासाठीं पालखी सजवून आणली. सीता तिच्यांत बसली. वाजत गाजत मिरवणूक निघाली. थोड्याच वेळानें ती जगज्जननी आदिमाया रामचंद्राच्या पुढें येऊन उभी राहिली.

तिला पाहून रामाच्या मुद्रेवर आनंद प्रगटला नाहीं. त्यानें भ्रुफुटी वक्र केल्या. तीक्ष्ण दृष्टीनें तो सीतेकडे पाहूं लागला. क्षणभर स्तब्ध राहून तो सीतेला म्हणाला—

“सीते, रावणाच्या बंदिवासांतून मीं तुला सोडवलं. पति या दृष्टीनें माझ्या-वर असलेली जबाबदारी मीं पार पाडली. आतां तुला दाही दिशा मोकळ्या आहेत. मनाला येईल तिकडे तूं जा. मला तुझी गरज नाहीं आणि माझी गरज तुला वाटेल असंहि माझ्याकडे कांहीं नाहीं. तुला ठाऊकच आहे कीं, मी राज्यभ्रष्ट आहे. ना छत्र ना सत्ता. ना धन ना वैभव. कंदमुळें खातो. वल्कलं नेसतो. वानरांच्या संगतींत राहतो. माझ्या सहवासांत तुला काय सुख लाभणार आहे? शिवाय मला आतां प्रपंचाची आसक्ति मुळींच उरली नाहीं.

३५ सीतेची दारुण अवस्था

“ ऐसें बोलतां रघुनाथ
कीं शब्दरूपें तप्त शस्त्र

सीतेसी वाटला कल्पांत
अकस्मात खोंचलें

नयनीं सुटल्या अश्रुधारा आनंदकंदा गुणसमुद्रा	म्हणे जगद्वंघा श्रीरामचंद्रा करा माझा वध आतां	३५४
षण्मास कष्टी होऊन तो पूर्वकर्म माझे गहन	आजि दृष्टीसि देखिले रामचरण आडवें विघ्न आलें हें	३५५
कामधेनूची काढितां धार अमृताच्या घटीं घातला कर	शेराच्या चिकें भरलें पात्र तो विष दुर्घर भरलें असे	३५६
याचक लवलाहें धांवला त्यासी तेणें मार केला	कल्पतरूखालीं आला शुष्क काष्ठ घेऊनियां	३५७
भागीरथी भरुनि लवलाहीं तो जरी म्हणे कीं ठाव नाहीं	सागरा शरण गेली पाहीं तरी तिसी गती काय पुढें !	३५८
जळत्या गृहांतून काढिलें करुणासागरासि आलें	मागुती वणव्यांत टाकिलें भरतें क्रूर नवल हें	३५९
सूर्य कोपला किरणांवरी अमृत मधुरता बाहेरी	समुद्र लहरींवरी दावा करी आपुली घालूं इच्छितसे	३६०
आपल्या शाखेशीं अबोला कीं चंद्रें कलांचा त्याग केला	कल्पद्रुमें जैसा धरिला मेरु कोपला शिखरांवरी	३६१
जैसी भागीरथी दोषविहीन तैसी बोलतां मी जाण	कीं सर्वदा शुचि जैसा अन्न शुचिष्मंत निजांगें	३६२
दशकंधर गेला घेऊन मेरूइतका दंड पूर्ण	हा मोहरीहून अन्याय सान समर्थें हा आरंभिला ”	३६३

—श्रीधरकृत रामविजय

‘जानकीच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. कमलिनीसारखी तिची काया कांपूं लागली. ‘आपण दोषी आहो. म्हणून रामचंद्र आपला स्वीकार करीत

नाहीं' असें तिला वाटलें. आपला निर्दोषीपणा सिद्ध करण्यासाठी ती अग्नि-दिव्य करायला सज्ज झाली. तिने वानरांना विनवलें. 'माझ्या उपकार-कर्त्यांनो, लांकडं गोळा करून मजसाठी एक चिता रचा. मी तुम्हां सर्वांच्या देखत दिव्य करणार आहे.''

वानरांनीं तात्काळ एक चिता प्रज्वलित केली. सीतेनें अग्नीची पूजा करून आंत उडी घातली. पण ती जळाली नाही. तिच्या स्पर्शानें अग्नि पावन झाला. त्याच्या ज्वाळा शांत झाल्या. अग्नि शमला. सीतेची काया दिव्य दिसूं लागली. जणूं सोन्याची पुतळी !

आकाशांतून तिच्यावर पुष्पवृष्टि झाली. वानरवीर आनंदानें गर्जू लागले. रामाला सीतेची शुद्धता पटली. त्यानें तिला आलिंगन दिलें. तिचा स्वीकारहि केला. वनवासाचीं चौदा वर्षे पूर्ण झालीं. कृतकार्य झालेला रघुनंदन पुष्पक विमानांत बसून सीतेसह अयोध्येकडे परतला. सुग्रीव, हनुमंतादि वानर आणि विभीषणादि राक्षस रामाच्या समागमें निघाले.

इकडे नंदिग्रामांत भरत दिवस मोजीत बसला होता. सांगितलेली मुदत पूर्ण भरली तरी राम अजून आला नाही म्हणून तो व्याकुळ झाला. त्याला देहाचें ओझें सांभाळवेना. प्राण धरवेना. अग्नि पेटवून तो आत्मबलिदानाला सिद्ध झाला. तीन प्रदक्षिणा करून तो अग्नींत उडी घालणार तोंच 'भरता, थांब ! असा अविचार करूं नको' असें म्हणत मारुति तिथें आला. त्याने त्याला रामाच्या आगमनाची वार्ता दिली.

पाठोपाठ पुष्पक विमान नंदिग्रामांत उतरलें. रामाला थकला भागलेला भरत दिसला. धावत जाऊन दोघांनीं एकमेकांना आलिंगन दिलें. हृदयाला हृदय भिडलें. मानेवर मान टेकली. अश्रूंत अश्रु मिसळले. हरिहर एकमेकांना भेटावे, चंद्रसूर्यांची मिळणी व्हावी, अथवा क्षीरसागराचे उठावलेले कळोळ परस्परांत मिसळावे तशी ती राम-भरतभेट झाली. ती बंधुभेट नसून तीर्थ-संगम होता. सगळी मंडळी त्या तीर्थांत स्नान करून पावन झाली.

शत्रुघ्न आणि सुमंत्र रामरायाला सामोरे आले. प्रचंड मिरवणूक निघाली. अयोध्येतले रस्ते नरनारींनीं फुलून गेले. अयोध्येत एकाएकी नवचैतन्य संचरलें. स्त्रियांनीं राम-सीतेवर लाह्या-फुलांचा वर्षाव केला. वाद्यांच्या गजरांत

आणि लोकांच्या जयजयकारांत श्रीरामानें अयोध्येच्या राजवाड्यांत प्रवेश केला.

वसिष्ठांनीं रामाला हृदयार्शी धरलें. 'आर्ये, राघवाची सत्कीर्ति तूं वाढवलीस' म्हणून सीतेचें अभिनंदन केलें. नंतर सर्व मातांना प्रणाम झाले. कौसल्येनें रामाला अश्रूंनीं भिजवलें. नंतर एक दिवस शुभमुहूर्त साधून वसिष्ठांनीं रामाला राज्याभिषेक केला. रत्नजडित सिंहासनावर रघुनंदन शोभला. सगळ्या राजांनीं त्याच्या पायाजवळ करभार समर्पिला आणि नजराणे दिले.

रामानें आपलें भांडार उघडलें. याचकांना दानें दिलीं. ब्राह्मणांना संतुष्ट केलें. अन्नसंतर्पणें झालीं. सोळा दिवसपर्यंत राज्यारोहणसमारंभ चालला. अयोध्येत सुखसंतोषाची लयलूट झाली. देणें तरी सुखच, आणि घेणें तरी सुखच ! रामाचे बंधु मुख्य प्रधान बनले. मारुतिरायानें चरणसेवेचा अधिकार घेतला. भरतखंडांत रामराज्य सुरू झालें.

नंतर कांहीं दिवसांनीं वानर आणि राक्षस यांनीं रामाकडे स्वस्थानीं परत जाण्याची अनुज्ञा मागितली. रामरायानें त्या सर्वांना थाटानें श्रमभोजन दिलें. वस्त्रभूषणें देऊन सर्वांचें गौरव केलें. हिरेमाणकें मुक्तहस्तानें वानरांच्या ओंजळींत घातलीं. मारुतीची पाळी येतांच त्याचा हात थबकला. त्याच्या निस्सीम सेवेचें आणि भक्तिभावाचें पारितोषिक म्हणून त्याला काय द्यावें हेंच रामाला सुचेना. मनांत आणावी ती ती वस्तु मारुतीच्या उपकारापुढें क्षुद्र वाटूं लागली. तो म्हणाला, 'हनुमंता ! तुला देण्यासारखें मजजवळ कांहीं नाहीं.' अखेर त्यानें उठून मारुतीला दृढ आलिंगन दिलें. 'आतां मीच तुझा भक्त होईन आणि तुझ्या हृदयांत वास्तव्य करीन.' श्रीराम म्हणाला. मारुतीनें रामाचे पाय धरले आणि सांगितलें कीं, 'हेंच मला निरंतर दे.'

इतक्यांत सीता तिथें आली. तिनें आपल्या गळ्यांतला पृथ्वीमोलाचा मणिहार मारुतीला देण्यासाठीं काढला. रामाला तिचा हेतु समजला. 'ठीक आहे, दे.' असें रामानें म्हटलें आणि मारुतीची योग्यता तिला समजावून सांगितली.

३६ मारुतीला सीतेचें वक्षीस

- “ मुक्तामणिहारातें सीता वेळनि हस्तकीं होती
 तों सर्वज्ञवराला कळली तच्चित्तकामना हो ती. ३६४
- राम म्हणे ‘ प्रमदे या लोकीं जो योग्य हार हा देया
 त्याला देतां राज्य, प्राणाहि नाहींत सर्वथा प्राज्य ३६५
- जैसी तूं तैसी श्री, भरत जसा हा तसेचि हे प्राण
 ज्यानें मातें दिधले सीते ! तो पूज्य सर्वथा जाण ३६६
- एवं रघुवीराच्या वाक्यें जाली प्रहृष्टरूपा हे
 माता जसी सुतातें, तैशी ते मारुतीकडे पाहे ३६७
- शिरकरकमळें चरणीं समर्पितां मारुतीस ती सीता
 देवी मणिहारासह दे हृदयाभीष्ट भक्ति सुप्रीता ३६८
- तूं निर्मळ निजगुणमणिभूषित वत्सा ! सदैव परि हार
 कंठीं म्हणे असों दे मद्धिस्मृतिचा करील परिहार ३६९
- तुझिया हृदयसरोर्जी स्मरण असो आणि हार हा कंठीं
 मुदित. मनें काळातें आत्मज्ञानें पहा, रहा, कंठीं ३७०
- आम्हां उपकाराचा सागर लंघावया नसे नाव
 धन्य वदान्यांमध्ये घ्यावें पहिलें सदा तुजें नांव ३७१
- पवनतनुज हेमप्रभ सितमुक्ताहार घालितां कंठीं
 भासे कनकाद्रिच्या बलाकमालांचि काय उपकंठीं ” ३७२-

—मोरोपंतकृत मंत्ररामायण

यानंतर सर्वांनीं रामरायाचा निरोप घेतला. सुग्रीव किष्किंधेला गेला. विभीषण लंकेला गेला. ऋषिमंडळी आपापल्या तपोवनांत परत गेली. अयोध्येतली गर्दी ओसरली. रामराय प्रजेच्या सुखाकडे लक्ष देऊं लागला.

थोड्याच दिवसांत सीता गर्भवती झाली. सर्वांना आनंद झाला. राममाता तिचे परोपरीचे कौतुक करुं लागल्या. आपण आई होणार या भावनेने सीता हर्षोत्फुल्ल झाली. एक दिवस रामाने एकांती तिला डोहाळे विचारले. सीता लाजत संकोचत म्हणाली—

“ मला पुनः एकदां वनांत जावंसं वाटतं. भागीरथीचं स्नान करावं, तपो-वनांत हिंडावं आणि ऋषिमुनींची सेवा करावी असं मनानं घेतलं आहे. माझी एवढी इच्छा आपण पुरवणार ना ? ”

रामाने ती गोष्ट कबूल केली आणि तो आपल्या निवासस्थानी गेला. इत-क्यांत दुर्मुख नांवाचा एक हेर रामाच्या भेटीस आला. प्रजा आपल्याबद्दल काय बोलते तें गुप्तपणे समजून घेण्यासाठी रामाने त्याला नगरांत पाठवला होता.

‘ सीतेचा तुम्हीं स्वीकार केलांत याबद्दल कांहीं लोक वाईट बोलतात, ’ असें त्यानें रामाला सांगितलें. त्याला परमदुःख झालें तें ऐकून. सीतेवर त्याचे अपार प्रेम होतें. तिच्या सच्चारिण्याबद्दल, पातिव्रत्याबद्दल पुरेपूर खात्री होती. पण लोकापवाद टाळण्यासाठी त्यानें सीतेचा त्याग करायचें ठरवलें. लक्ष्मणाला बोलावून आणून आज्ञा केली कीं, ‘ सीतेला भागीरथीच्या पार ने आणि वाल्मीकीच्या आश्रमाजवळ सोडून ये. ’

भावांना हा विचार आवडला नाही. त्यांनीं रामाला या निर्धारापासून परावृत्त करण्याकरतां पुष्कळ प्रयत्न केले. पण रामाने कोणाचेच ऐकलें नाही. तो वज्राहूनहि कठोर झाला.

सुमंत्राने रथ जोडला. लक्ष्मण सीतेसह आंत बसला. वनें—उपवनें मागे टाकीत रथ पुढें जाऊं लागला. सीतेचा आनंद गगनांत मावेना. पतीनें आपली इच्छा पूर्ण केली, या सुखांत ती गर्क होती. तिचा ओसंडणारा आनंद पाहून लक्ष्मणाच्या हृदयांत मात्र कालवाकालव होत होती. वाटेंत त्यांना अपशकुन होऊं लागले. सीतेचे मन चरकलें. तिनें म्हटलें, ‘ इडापिडा टळो आणि माझ्या प्राणेश्वराचें मंगल होवो. ’

३७. सीतात्याग

“ धराधीशपत्नी धरानांदिनी हो !
पुसे देवरा भूधरातें गुणी हो
म्हणे वोखटें चिन्ह हें काय सांगे
न बोले, मनीं मीनला शोकगंगे

३७३.

सकळसहित बंधु क्षेम रामा रमेशा
अचळ सुख असो कां हेंचि मार्गे महेशा
अकुशळ मज लागो सर्व त्याचें सुमित्रा
सकरुण अनुवादे सारसारंगनेत्रा

३७४.

रुदन करित पाहे नोबले मातु काही
चकित जनकबाळा नेणवे हेतु काही
‘ निरखुान वन भंगा चाल कां रामभेटी ’
वचन पडत कार्नीं आगळा शोक दाटी

३७५

रचित कनकनौका नाविकें सिद्ध केली
उतरुनि सुरगंगा पैलपारासि नेली
गहनवन विलोकी लागल्या रूखजाळी
विरहित जनपक्षीं व्यापिलें सिंहव्याळीं

३७६

तरुताळिं तृणशय्ये बैसली लोकभाता
सकरुण फाणिराजें बंदिले पाय माथां
वदनाविधु विलोकी सद्गदां कंठ दाटे
उभय नयनपंथीं सांचलें नीर लोटे

३७७.

प्रदाक्षिणा पंकजईक्षिणीतें
सारुनि पायांवरि मस्तकातें

ठेवोनि बोले अळुमाळ संज्ञा

अलोट मातें रघुराजआज्ञा

३७८

रघुपतिचरणातें मानसामाजिं ठेवी

अनुदिनिं रसनेतें रामरंगेंचि लावी

रघुपतिकरुणेचा मेघ बोळेल जेव्हां

नयनवदन मेळें पावसी सौख्य तेव्हां

३७९

विनवित वनसत्त्वां पंचभूतां समस्तां

सकळिं तुम्हि कृपेनें राक्षिजे रामकांता

धरुनि हृदय नीरें पातला नीज पंथें

रुदन करीत गेला त्यागिलें जानकीतें ” ३८०

—मुक्तेश्वरकृत रामायण

रामानें आपला न सांगतां त्याग केला आणि मुलासारखा मानलेला लाडका दीर लक्ष्मण आपल्याला या रानांत एकटी सोडून चालता झाला हें पाहून सीतेचे अश्रु अनावर झाले. ती मुक्तकंठानें रडूं लागली. तिच्या शोकानें सारें वन हळहळलें. मोर नाचायचे थांबले. वृक्षवर्तींचीं फुलें झरझर गळालीं. हरिणींनीं आपल्या मुखांचा दर्भकवळ खालीं टाकला.

त्याच वेळीं वाल्मीकि मुनि समिधा, फुलें तोडण्यासाठीं वनांत आले होते. रडण्याचा आवाज ऐकून ते सीतेजवळ आले. सीतेनें अश्रु पुसून त्यांना नमस्कार केला. वाल्मीकींना अंतर्ज्ञानानें सारा प्रकार समजला. ‘ तूं आपल्या माहेरीं आलीस असें समज आणि कसलीच चिंता करूं नको ’ असें वाल्मीकींनीं तिचें सांत्वन केलें. तिला घेऊन ते आपल्या आश्रमांत आले. ऋषींची परिचर्या करीत सीता त्या आश्रमांत काल कंठू लागली.

नवमास पूर्ण झाल्यावर सीता प्रसूत झाली. तिला दोन मुलगे झाले. जसे तेजस्वी हिरे. वाल्मीकींनीं एकाचें नांव कुश व दुसऱ्याचें लव असें ठेवलें. हे जुळे भाऊ वाल्मीकींच्या आश्रयाखालीं वाढले. त्यांनीं त्यांच्या मुंजी केल्या. त्यांना धनुर्वेद पढवला. युद्धशास्त्रांत पारंगत केलें. स्वतः रचलेलें रामायण

त्यांच्याकडून मुखोद्गत करवले. आपले पुत्र आदर्श क्षत्रियकुमार झाले हे पाहून सीतेच्या मातृहृदयाला धन्यता वाटली.

इकडे अयोध्येस श्रीरामाला अश्वमेध करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. त्यासाठी तो नैमिषारण्यांत आला. आपल्या भावांना सांगून त्याने यज्ञाची सर्व सिद्धता करवली. मुख्य यज्ञमंडप आणि त्याच्या सभोवतीं निरनिराळ्या कार्यासाठी इतर अनेक मंडप उभारले गेले. यज्ञांत सहधर्मचारिणी म्हणून रामाने सीतेची सुवर्णप्रतिमा बनवून घेतली. पृथ्वीपर्यटनासाठी श्यामकर्ण घोडा सोडला व त्याच्या रक्षणाकरितां सैन्यासह लक्ष्मणाला पाठवले. यज्ञाचीं कृत्ये यथासांग पार पाडण्यासाठीं अनेक ऋषिमहर्षि तिथे आले. हा अपूर्व समारंभ बघायला अयोध्येतून असंख्य प्रजांजन जमले.

वाल्मीकिमुर्नीनां ही हकीगत समजतांच ते लवकुश आणि सीता यांना बरोबर घेऊन तिकडे जाण्यासाठीं निघाले. त्यांचे कित्येक शिष्यहि त्यांच्या समागमें होतेच. रामाच्या यज्ञस्थानापासून थोड्या अंतरावर त्यांनीं आपला मुक्काम केला. आपण रचलेले रामायण प्रत्यक्ष मुलांच्याच तोंडून रामाला ऐकवावे म्हणून त्यानें लव-कुशांना योग्य त्या सूचना देऊन यज्ञाच्या जागीं पाठविले.

ते दोघे यज्ञमंडपांत आले. त्यांचें सौंदर्य आणि तेज पाहून सर्व सभा आश्चर्यचकित झाली. ते दोघेहि थेट रामासारखेच दिसत होते. सर्वांना ते सादृश्य पाहून नवल वाटले. तिथे येतांच वीणेच्या स्वरावर त्यांनीं रामायण गायला सुखात केली. आधींच रामकथा गोड आणि त्यांतून ती कुमारांच्या किन्नरकंठांतून स्रवलेली. मग काय विचारतां ! जनतेचीं हृदये एका क्षणांत तिनें आकृष्ट केलीं. लव-कुश काव्याच्या अर्थाशीं समरस होऊन गात होते. समाज नागासारखा डोलत होता. प्रसंगानुसार हर्षशोकांच्या भावना मंडपांत उचंबळत होत्या.

रामाने आपले चरित्र त्यांच्या मुखाने ऐकले. त्याला त्या कुमारांविषयी अत्यंत आपुलकी वाटू लागली. तो त्यांच्यावर मोहून गेला. अधिक चौकशी करतां हे दोघे सीतेचे म्हणजे आपलेच पुत्र आहेत हे त्याला कळले. पुत्रमुख-

दर्शनानें रामाचा अंतरात्मा आनंदभरित झाला. वाल्मीकि याच अरण्यांत दुसरीकडे उतरले आहेत हें समजतांच त्यानें त्यांना बोलावणें धाडलें.

वाल्मीकि आले. त्यांच्या मागून सीता होतीच. तिची ती वनवासी कृश मूर्ति पाहून लोकांच्या डोळ्यांत पाणी आलें. रामानें वाल्मीकींचें स्वागत केलें. ते रामाला म्हणाले—

“रामा ! ही तुझी सीता. तूं हिचा त्याग केलास. मी हिला आणि हिच्या या दोन पुत्रांना आजवर संभाळलं. आतां तूं हिचा स्वीकार कर. धर्मपत्नी म्हणून हिला सन्मानानें वागव. ही निष्पाप आहे. पतिव्रता आहे. मी खोट बोलत असेन तर माझी हजारों वर्षांची तपश्चर्या मातीमोल होवो.”

“मुनिमहाराज ! सीतेविषयीं माझें मन निर्मळ आहे. पण तिच्या चारित्र्या-विषयीं माझी प्रजा साशंक आहे त्याला मी काय करूं ! प्रजारंजन हें रघु-वंशाचं कुलव्रत आहे. प्रजेसाठीं मी कशांचाहि त्याग करीन. सीतेनें पुनश्च एकवार दिव्य करावं आणि लोकांनां आपलं शुचित्व पटवावं म्हणजे मी तिचा सन्मानपूर्वक स्वीकार करीन.” रामराय धीरगंभीर वाणीनें बोलला.

तें ऐकतांच सीता पुढे झाली. तिनें ऋषिवर्यांना नमस्कार केला आणि आपली दृष्टि भूमीकडे वळवली. ही आतां काय करणार म्हणून सगळी सभा चित्रासारखी स्तब्ध होऊन तिच्याकडे पाहू लागली. सीतेनें हात जोडले आणि म्हटलें—

“हें धरणीमाते ! मी जर मनानंहि पातिव्रत्याचं उलंघन केलं नसेल आणि माझं आचरण सर्वस्वीं शुद्ध असेल तर मला आपल्या पोटी ठाव दे !”

३८ सीता भूमींत गुप्त होते

“मनोवासनेमाजि रामूचि नांदे
उठे शब्द त्यामाजि रामूचि बोधें
असे हेंचि जें सत्यसाचार माये
त्वरें वाट दे वीवरीं माधवीये !

तनू आचरे तेथही चित्त राहीं
नसे राघवावीण आणीक कामी
असे सत्य हें वर्तलें साधनीये
धरे ! वीवरीं मार्ग दे माधवीये ३८२

तये सन्मुखीं सत्बरा तेचि काळीं
धरे छिद्र झालें, गुहा घोर काळीं
शिरीं रत्नसिंहासनीं सर्प आला
फणी श्वेतवर्णीं धरी रत्नमाळा ३८३

तया हेमसिंहासनाखूढ नारी
तनू श्यामला दिव्य देवांगधारी
करीं जानकी ते धरी अंकभार्गी
रिघे सत्बरा वीवरीं नेत नागी ३८४

हहाकार झाला सुरां भूचरांतें
रघूनायके पीटिलें वक्ष हातें
पतंगापरी धांवला मुक्तकेशी
म्हणे ' प्राण माझा ! प्रिये चारुहासी ! ' ३८५

करें कर्षितां सत्बरां चोज झालें
रवीमंडळाचेपरी बिंब गेलें
बुझालें तळीं छिद्र कोठें दिसेना
म्हणे राम तो ' भूतळीं मी. वसेना ' ३८६

तनू नावरे भूतळीं राम लोळे
जळें शिपिती वक्ष राजीव डोळे

वपू घोळिलें धूसरें सर्व पाहे
गमे लोपलें ज्यापरी ज्ञान मोहें

३८७

विनावित अवनीतें शीघ्र देईं सितेतें

करुनि विवर नेईं जानकी तेथ मातें

हळसुख महिभेदें ओपिली त्वांच पूर्वीं

न करि कठिण आतां स्नेहसंपूर्ण उर्वीं ३८८

रसातळीं स्वर्गसुरेंद्रगेहीं

असेल तेथें सुभंगा विदेहीं

असेन तेथें कवळीन बाहीं

येणें कुराज्यें मज चाड नाहीं ”

३८९

—सुकेश्वरकृत रामायण

सीतेची प्रार्थना ऐकून धरणी एकदम दुभंग झाली. त्या विवरांतून रत्नसिंहासन वर आलें. शतसहस्र नागांनीं तें आपल्या शिरांवर उचलून धरलें होतें. धरित्रीमाता त्यावर विराजमान झाली होती. तिनें चटकन् बाहु पसरून सीतेला उचललें आणि आपल्या मांडीवर बसवलें. जसें वर आलें तसेंच तें सिंहासन एकदम खालीं जाऊं लागलें. त्यावेळीं आकाशांतून पुष्पवृष्टि झाली. लोकांच्या नेत्रांतून अश्रुंबिंदु टपटपले. सीता भूर्मीत गुप्त झाली. विवर बुजून गेलें.

रामरायानें धाय मोकलली. ‘माझी सीता मला दे’ म्हणून तो धरणीची करुणा भाकूं लागला. त्या महापुरुषांची अवस्था मोठी शोचनीय झाली. तें पाहून देवांसह ब्रह्मदेव तिथें आला. त्यानें सांगितलें —

“श्रीरामा ! पुरुषोत्तमा ! सीतेविषयीं शोक करूं नको. ती आतां दुःखा वैकुंठभुवनीं भेटेल. मृत्युलोकींचा तुझा तिचा सहवास एवढाच !”

रामानें शोक आवरला. यज्ञ समाप्त करून तो पुत्रांसह अयोध्येत गेला. त्यानंतरहि त्यानें अनेक यज्ञ केलें, प्रजेला सर्वतोपरी सुख दिलें. दहा हजार वर्षे राज्य केलें. पुढें कोसल देशाचें राज्य कुशाला दिलें. उत्तर कोसलावर लवाची स्थापना केली. आणि शेवटीं अयोध्येतल्या प्रजाजनांसह विमानांत बसून वैकुंठीं गमन केलें.

श्रीराम जयराम जयजयराम !

REFBK-0006784

बाल मित्रांनो !

तुमच्यासाठी

★ सुरस गोष्टी

★ अद्भुत गोष्टी

★ मनोरंजक गोष्टी

असलेल्या पुस्तकांचा फार मोठा सांठा
आमचेकडे आहे.

एकवार येऊन पाहून जा.

नवीन किताबखाना,

संज्ञगिरी सदन,
गिरगांव, मुंबई.

बुधवार चौक,
पुणे शहर.